

D 2643

BOREC

3 MAREC
1979

BOREC
YU ISSN
0006-7725

BOREC 3/1979 ★ XXXI

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, predsednik, dr. Miro Stiplovšek, nam. predsednika, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203; telefon: n. c. 320-477, interna 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Revija Borec izhaja ob finančni pomoči Kulturne skupnosti Slovenije

Vsebina

- 129 Titova izjava ob smrti Edvarda Kardelja
- 131 **Marija Stanonik:** Tone Pipan-Črtomir (1918—1944)
- 141 **Nada Kobal:** Italijanska fašistična policija OVRA
- 153 Ob 8. marcu — dnevu žensk
- 153 **Lili Novy:** Brinje, pesem
- 154 **Črtomir Šinkovec:** Zvesta žena
- 155 **Franc Križnar:** Glasba v narodnoosvobodilnem boju 1941—1945
- 166 **Josip Murn-Aleksandrov:** Pa ne pojdem prek poljan, pesem
- 166 **Josip Murn-Aleksandrov:** Kmečka pesem
- 167 **Tone Kebe:** Zgodbe iz NOB na Kobariškem
- 181 **Josip Murn-Aleksandrov:** Pelin, pesem
- 182 Josip Murn-Aleksandrov
- 182 **Josip Murn-Aleksandrov:** Vlahi
- 183 **Dr. Avguštin Lah:** Uvodne besede v letošnjo podelitev Kajuhovih nagrad
- 186 **Jana Beravs:** Pismo, pesem

Likovna umetnost

- 187 **Iztok Durjava:** Razstava »socialno revolucionarne teme v medaljerstvu ljudske Poljske«

Književnost — ocene

- 190 **Slavko Rupel**
Frederick W. Deakin: Mussolinijevih šeststo dni
- 191 **Savo Rutar:** Spomini na otroštvo

Bibliografija

- 192 V oceno smo prejeli

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I, telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45772, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celotna naročnina znaša 100 dinarjev, polletna 50 dinarjev. Za inozemstvo 140 dinarjev. Posamezna številka 10 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Titova izjava ob smrti Edvarda Kardelja

»Globoko me je pretresla žalostna novica o smrti našega dragega tovariša Edvarda Kardelja-Bevca. Smrt tovariša Kardelja, člana predsedstva CK ZKJ, je velikanska in nenadomestljiva izguba za našo zvezo komunistov in našo jugoslovansko socialistično skupnost, za vse narode in narodnosti naše države, za vse delovne ljudi in občane Jugoslavije.

Tovariš Kardelj je bil pol stoletja vojak našega revolucionarnega gibanja, neomajen borec, ki ni poznal umika in oddiha. Za revolucionarno pot se je odločil v svoji mladosti, potem pa zdržal vse torture neljudskih režimov, izkusil vse težave in nevarnosti ilegalnega dela in šel skozi vse bitke osvobodilne vojne.

Kot napreden intelektualec je stopil v službo delavskega razreda in ostal od začetka do konca v prvih vrstah boja za njegove interese in pravice. Tako je tudi zelo zgodaj postal ena izmed vodilnih osebnosti njegove avantgarde — Komunistične partije Jugoslavije.

Mene osebno povezujejo s tovarišem Bevcem več kot štiri desetletja dela in boja na težavni in častni revolucionarni poti.

To so bila štiri desetletja najinega tesnega in neskajljenega sodelovanja, zmeraj, do zadnjega dneva, prežetega z razumevanjem in globokim medsebojnim zaupanjem, zasnovana na popolni enotnosti misli in akcije v vseh fazah naše revolucije in socialistične graditve. V Edvardu Kardelju sem imel močno oporo že v tistih težavnih predvojnih letih boja za čistost in konsolidacijo naše partije, kot tudi kasneje v pripravah narodnoosvobodilnega boja. Z izjemnim darom revolucionarja je sodeloval v graditvi strategije našega gibanja, zlasti v ustvarjanju naše fronte vseh demokratičnih in rodoljubnih sil, pred nastopajočimi nevarnostmi fašizma, za katere smo vsi vedeli, da se

jim ne bo mogoče izogniti. V vojni se je odlikoval s pogumom, z globoko miselnostjo in dejavnostjo v ustvarjanju nove ljudske oblasti in postavljanju temeljev nove federativne in demokratične skupnosti enakopravnih narodov in narodnosti Jugoslavije.

Edvard Kardelj je s trdnostjo in vztrajnostjo prekaljenega komunista in z izrednim ustvarjalnim dojemanjem marksizma ves čas po vojni nosil velikansko breme v graditvi države in njenem socialističnem samoupravnem razvoju, v krepitvi naše neodvisnosti. Zlasti se spominjam najinih pogovorov v prelomnih trenutkih našega revolucionarnega razvoja. Spominjam se, s kolikšnim žarom je sodeloval v pripravah na uvajanje samoupravljanja, s kako globoko analitičnostjo je osvetljeval procese v notranjem in v mednarodnem razvoju ob sprejemanju programa ZKJ, katerega pomen in aktualnost se tudi po dvajsetih letih nista še niti malo zmanjšala.

Izredno velika sta bila vloga in prispevek tovariša Kardelja v ustvarjanju družbenoekonomskega in političnega sistema naše socialistične samoupravne skupnosti, v vseh ustavnih reformah, pri sprejemanju nove ustave, v razvoju in nenehni krepitvi sistema neposredne socialistične demokracije in oblasti delavskega razreda.

Edvard Kardelj mi je bil najbližji sodelavec tudi v dejavnostih na zunanje-političnem področju, v krepitvi neodvisnega položaja naše države v svetu, v graditvi in uresničevanju politike neuvrščenosti, v boju za demokratične in enakopravne odnose med delavskimi, komunističnimi in drugimi naprednimi strankami in gibanji in sploh med narodi in državami v svetu. Njegova izjemna teoretična in analitična sposobnost je tudi na tem področju prišla do popolnega izraza.

Na kratko rečeno, prispevek dragega tovariša Bevca k naši revoluciji je velikanski. Neprecenljivo je, kar je prispeval k njeni kontinuiteti in njeni humanistični in demokratični vsebini. Bratstvo in enotnost sta globoko prevečala njegovo bit in njegovo delo. Zato je tudi užival toliko ljubezni in neomejeno spoštovanje ne samo pri svojih soborcih, ampak tudi pri vseh narodih in narodnostih naše socialistične skupnosti. Tovariš Kardelj je ogromno prispeval k razvoju teorije o nacionalnem vprašanju. Vse to mu je pridobilo tudi velik ugled v svetu.

Osebnost Edvarda Kardelja simbolizira brezkompromisnega borca, preprostega in skromnega človeka in tovariša, tihega in neutrudnega delavca. Že davno je nevarna bolezen načela njegov organizem, ni pa mogla zmanjšati njegovega ustvarjalnega dela.

V zadnjem času smo se pogostoma vpraševali, od kod mu ta silna moč in nenavadna energija. Bil je heroj v dolgoletnem revolucionarnem boju, heroj je ostal do zadnjega diha.

Njegovo bogato revolucionarno delo je globoko vsajeno v našo družbeno bitnost, v temelje naše skupnosti in zato je tudi trajno. Njegov svetli lik pa bo generacijam navdih in zgled doslednega komunista, neutrudnega revolucionarja in čudovitega človeka.

Slava in hvala tovarišu Edvardu Kardelju!»

Marija Stanonik

Tone Pipan-Črtomir (1918—1944)

Na slavističnem zborovanju v Postojni sept. 1975 je bil poudarjen pomemben delež slavistov pri slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju.¹ Eden od njih, ki mu v tej zvezi gre posvetiti primerno pozornost, je *Tone Pipan-Črtomir*.² Njegove osebne lastnosti³ in strokovno slavistično znanje⁴ so pripomogli, da je dal svojemu, sicer kratkemu partizanstvu⁵ izraziti pečat s svojim vsestranskim kulturniškim delom, ki ga je opravljal v funkciji propagandista.⁶

Uredniško delo

Že, ko se je predstavil kot propagandist Gorenjskega odreda, je T. Pipan zaostрил vprašanje o funkciji glasil,⁷ ki so jih izdajale enote G.O. Kritično je ocenil njihovo dotedanjo vsebino⁸ in predložil svoj uredniški koncept, ki je poudarjal predvsem propagandno vlogo glasil, v skladu z njegovim velikim prizadevanjem, da izboljša propagandno dejavnost in ji okrepi pomen pri uresničevanju narodnoosvobodilnih ciljev.⁹ Pipan teh glasil nima za sredstvo sprostitve borcev po opravljenem delu = boju niti za kulturni okrasek, s katerim bi se ponašale posamezne enote, ampak za sredstvo boja proti okupatorju, enakovredno orožju.¹⁰ Kot propagandist ravna dosledno, ko vrednost vojaških listov — kakor sam označuje ta glasila — meri s tem, koliko in kako dvigajo hrabrost, borbenost, moralo in požrtvovalnost borcev.¹¹

Ustrezno temu sledi tudi njegova notranja preureditev *Gorenjskega partizana*,¹² katerega urednik je postal. Leposlovni članki, ki so bili dotlej na prvem mestu, so pomaknjeni za prispevke o vprašanjih vojaškega, političnega in organizatoričnega značaja, čeprav se leposlovnemu prizadevanju posameznih tovarišev ne odreka.¹³

V svoji prvi uredniški besedi, ki ji je ustrezno svojemu razširjenemu konceptu o vlogi glasil partizanskih enot spremenil tudi naslov od prejšnjega *Kulturno delovanje edinic G.O. v Propagandno delo naših edinic*,¹⁴ svoje poglede o vzrokih za tako stanje časopisov, kot ga kritizira v načelnem članku *Pogled nazaj in naprej*,¹⁵ analizira konkretnije in daje tudi konkretne predloge za preureditev propagandnega dela v manjših enotah G.O.¹⁶ Nemalo kritičen je tudi do vodstvenega kadra, ki da bi mogel imeti ta glasila za orodje vzgoje v svojih enotah in odpravo nezdravih pojavov.¹⁷

Poleg Pipanovih pobud o reorganizaciji propagandne dejavnosti so za nas posebnega pomena njegove pripombe o slovstvenih prispevkih v posameznih glasilih enot G. O., o katerih poroča in jih ocenjuje v svoji uredniški besedi. Iz njih se dá dovolj jasno razbrati Pipanov slovstveni nazor, za kakršnega se je odločil v vojnih razmerah in s cilji narodnoosvobodilnega gibanja.

Pesmi mu ugajajo, če so aktualne, tj., se neposredno dotikajo NOB in socialne revolucije, ne mara pa v njih gostobesednosti, otožnosti, mehkobe. Objekovanje slovenske narodne usode ima za nesodobno, češ narodne solze spadajo v zgodovino. Pesniki so tožili nekdanj, danes pa pojo bojno pesem.¹⁸ Posebno je kritični do melanholične podobe,¹⁹ zato je tudi tako jezen na pesem *Bleda luna*,²⁰ ki je bila med partizani očitno priljubljena, saj se pojavlja v raznih variantah v več partizanskih glasilih. Enako stališče zavzema do ljudske pesmi: »Od starih narodnih oživljajmo, ohranjajmo in gojimo le take, ki odgovarjajo duhu nove slovenske družbe. Sentimentalnih popevk ne pogrevajmo.«²¹ Za ustrezno rešitev tega vprašanja je načrtoval izdajo pesmarice, vendar do njenega natisa ni prišlo.²²

Vendar se ne ustavlja le pri motivnih sestavinah in književni perspektivi pesmi, ampak je pozoren tudi do njihovega oblikovalnega postopka: ogreva se za tekoč ritem, preprost, stvaren in ekonomičen izraz,²³ a zdi se, da ga tudi modernejši pristop ne moti.²⁴

Merilo za kvaliteto in funkcionalnost *proznih prispevkov* mu je 1. koliko tematizirajo konkretno partizansko življenje, 2. kako dinamično je v pripovedi zunanje dogajanje, 3. koliko podžigajo k pripravljenosti za boj. Motijo ga romantika, mehkoba, zasanjanost, zamišljenost, modrovanje. Skratka, kljub slovstveno morebitni dobri obdelavi ne mara prispevkov izpovedne narave in psihološke podobe introvertirano naravnane človeka v njih. Stalno ima pač pred očmi vojni čas in narodnoosvobodilne cilje, zaradi katerih je vse podrejeno propagandnemu namenu.²⁵

Za to se mu zdijo posebno primerne reportaže. Iz njegovih sicer priložnostnih, a večkratnih in konkretnih označb o njih in tudi navodil za njihovo pisanje je mogoče po njem njihove glavne lastnosti zajeti v naslednje točke:

1. *snov*: boj; žive slike iz boja;
2. *oblikovalni postopek*: a) dramatska razgibanost, b) skladnost opazovanja, misli in čustev, c) upoštevanje okolja in okoliščin, v katerih se kaj dogaja;
3. *smoter*: propagandni, in sicer aktualizacija ciljev NOB.²⁶ Podlaga za njihovo pisanje je vtis, ki ga je o akciji dobil reporter.²⁷

Kolikor mu daje konkretno gradivo priložnosti za to, se v svojih ocenah ustavlja tudi pri poskusih *dramatskega snovanja* in kolikor je beseda o odskih uprizoritvah, se o njih glede na njihove propagandne učinke izraža zelo pohvalno.²⁸ Posebno pozornost posveča tehnični plati predstav in njihovi inscenaciji.²⁹

Pravcato malo teorijo razvije Pipan o *mitingih*. Glede na okoliščine organiziranja loči *mitinge za civilno prebivalstvo* in *mitinge za partizansko vojsko*. Cilji so sicer pri obeh vrstah mitingov enaki, toda poti, kako jih doseči, so različne. Poleg tega opozarja še na naslednje:

1. *smotri* — kaj hočemo z mitingi doseči, morajo biti jasni;
2. *program* mora biti temu ustrezen: a) vse točke mitinga morajo biti uglasene na osnovni ton, na témo mitinga. Če te skladnosti ni, je vtis razbit in miting nima zaadovoljivega propagandnega učinka. Poleg skrbne, tenkočutne izbire in solidne izvedbe programa je za dober uspeh mitinga pomembna tudi b) pravilna *oprema prostora*, ki mora ustrezati vsebini mitinga.

3. pomembna je *taktika*: a) gledati je treba na primerno izbiro kraja in časa za miting glede na to, kjer so ljudje najmanj odporni proti sovražnikovi propagandi. b) po vsebini morajo biti mitingi časovno in krajevno aktualni. c) treba je paziti na obliko zabave po mitingu, da ne spridi učinka političnega dela mitinga, posebno pri mitingih za civilno prebivalstvo. Nekatere še vedno moti spomin na gasilske veselice. Namesto zabav priporoča manifestativne obhode s petjem.³⁰

Ko v Gorenjskem partizanu ocenjuje poročila o mitingih, gleda predvsem na njihov program. Tudi tu se pokažejo Pipanove težnje doseči z vsemi temi prireditvami čim večji propagandni učinek. Ima jih, kot propagandno delo sploh, za orožje, »s katerim v nekrvavi borbi pridobivamo ljudi in jih jeklenimo za krvavo borbo« in prepričuje: »Kakor vojaška taktika sledi času in razmeram, naj jih upošteva tudi propagandna taktika.«³¹ V zadnji uredniški besedi v tej zvezi že govori o taktiki propagande, ki naj pripravlja ljudi za čas svobode in v ta namen na kratko povzema sklepe II. zasedanja Avnoja.

Iz uredniškega dela se izluščijo naslednja tri temeljna Pipanova izhodišča:

1. funkcija glasil partizanskih enot naj bo izrazito mobilizacijska, bojnopropagandna in (nikakor) ne le slovstvena.

2. v skladu z ljudsko, tj. množično vseslovensko vstajo proti okupatorju in cilji, da ob osvoboditvi ljudstvo prevzame oblast v svoje roke, je, da so ta glasila tudi priložnost za vajo v pismenstvu in slovstveno oblikovanje ali, kot pravi sam »za vzgojo zakopanih talentov«.³¹

3. večkratno poudarjanje, da je najboljša propagandna resnica³² in veliko prizadevanje za prikaz stvarnosti v leposlovnih prispevkih, za njihovo skladnost z dejstvi, z resničnim dogajanjem, recimo za realističen pogled na svet prejkone korenini v predvojnem socialnem realizmu, le da sedaj optimistično vizijo prihodnosti dejansko utemljuje narodnoosvobodilni boj.

Literarnozgodovinska dejavnost

T. Pipan je avtor literarnozgodovinskega priročnika, ki ga je naslovil *10 ur pri naših učiteljih in vodnikih*.³³ Prvo, kar je vplivalo na njegov nastanek, je bila potreba po ustreznem pripomočku za kvalitetno oblikovanje kulturnih ur, ko »se tovariši, ki se mude sicer večidel zunaj po akcijah in patrolah v prazničnem razpoloženju zbero, da se v zatišju uro, dve posvetijo kulturi, izobrazbi in uživanju lepega. Zbero se, da se notranje bogate iz skupnega zaklada«.³⁴

Z njim je prav gotovo želel ustreči tudi primorskim Slovencem,³⁵ ki so bili zaradi ukinitve slovenskih šol pod fašizmom prikrajšani ne le za znanje slovenskega knjižnega jezika, ampak tudi za znanje vsakršne slovenske, tudi slovstvene zgodovine.

Ne nazadnje je bilo genezo narodnoosvobodilne ideje in vizije mogoče odkrivati v slovenski slovstveni zgodovini bolj kot v katerikoli drugi zgodovini slovenskega naroda in z omenjenim priročnikom je bila propagandna dejavnost obogatena za novo orožje v boju proti okupatorju. Že del naslova (pri naših učiteljih in vodnikih) kaže, da je njegova naloga utrjevati pri borbih cilje NOB, pri omahljivcih pa jih uvrščati in utemeljevati.

Priročnik vzbuja zaupanje zaradi premišljene metodične urejenosti. Vsa literarnozgodovinska snov je razdeljena na deset poglavij, ki so vsako zase samostojna učna enota: z uvodom, jedrom in sklepom; ta je zmeraj povzetek bistvenega, večkrat pa še z dodatno informacijo, ki v novi luči osvetli to, kar je prej obravnaval analitični del. Enote si sledijo po kronološkem redu z naslednjimi naslovi:

1. ura: O starih Slovanih in Slovencih do 10. stoletja. Ciril in Metod
2. ura: Kratek pregled slovenskega slovstva od prvih zapiskov do Prešerna
3. ura: France Prešeren
4. ura: Od Prešerna do Levstika
5. ura: Fran Levstik
6. ura: Romantični realizem
7. ura: Simon Gregorčič
8. ura: Realizem
9. ura: Ivan Cankar
10. ura: Od Cankarja do danes

Dodatek vsebuje sedemindvajset vprašanj in odgovorov nanje iz poetike, in sicer od opredelitve slovstva, leposlovja, označb, literarnih zvrsti epike, lirike, dramatike in njihovih vrst do kratkih omemb literarnih smeri. Nazadnje so s temeljitimi podatki naštetih še najvažnejši slovanski skladatelji.

Cela poglavja so posvečena štirim osebnostim slovenske literarne zgodovine: F. Prešernu, F. Levstiku, S. Gregorčiču, I. Cankarju in glede na vojne razmere, v kakršnih je bil priročnik pripravljen,³⁶ dovolj natančno obravnavajo njihovo življenje in delo, medtem ko je v drugih poglavjih težišče na označbi daljših obdobj v slovenski zgodovini in literarni zgodovini, zato so posamezni pisatelji največkrat obdelani bolj na kratko.

Izredne okoliščine, v katerih je bil priročnik pisan in katerim je bil namenjen, tj. uresničevanju ciljev NOB in socialne revolucije upošteva priročnik na nekaj mestih, vendar ne iztrgano iz celote, ampak v okviru celostne obravnave posameznega literarnega ustvarjalca. Pri tem Pipan ni enostranski in ne gre tudi mimo šibkih točk slovenske slovstvene preteklosti. V tej zvezi sta posebno značilni njegovi interpretaciji dveh ljudskih pesmi: »Lepa Vida dobro tolmači slovensko narodno duševnost do l. 1941. Njene lastnosti so zavest odvisnosti od tujca, pomanjkanje odpornosti, vdanost v usodo, prepozno kesanje, hrepenenje po domači zemlji.«³⁷ Pesmi o Kralju Matjažu pa sicer izpovedujejo hrepenenje naroda po pravici, svobodi in pravičnejši ureditvi družbe, vendar ne pokažejo načina, kako naj bi prišel narod sam do teh vrednot; pomoč pričakujejo od drugih.³⁸

Prešerna imenuje prvega glasnika slovenskega NOB. V skladu z namenom priročnika se največ zadržuje pri njegovi domovinski témi, dovolj pozorno v okviru možnosti obravnava tudi njegovo erotično pesem in satiro, medtem ko je bivanjska problematika dokaj zastrta. Tako nista niti omenjeni pesmi *Slovo od mladosti* in *Pevcu*.³⁹ Podobno zavzeto obravnava F. Levstika kot pesnika, pripovednika in kritika. M. Krpana razlaga kot alegorijo za nemško-slovenske odnose v Levstikovem času. Pri Jenku med drugim omenja pesem *Naprej zastava Slave* kot slovensko narodno himno, »ki je šele v današnjem narodno-osvobodilnem boju zadočila svoj pravi pomen«.⁴⁰ Še bolj neposredno je cilj NOB rabil zgled pesnika S. Gregorčiča, čigar pesmi »kakor zvon kličejo brez prestanka k ljubezni in zvestobi do domovine. V težkih dneh zatiranja so tolažile, bodrile in vlivale vero v osvobojenje.« Pipan pritrjuje Bevku, ki je Gregorčiča imenoval pesnika slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.⁴¹ Pri I. Cankarju še posebej pozorno obravnava tiste poteze pisateljevega ustvarjanja, ki so idejno pripravljale slovensko socialno revolucijo med NOB. Pipanovo stališče do njega je naslednje: »Cankarju umetnost ni bila niti sama sebi namen niti ne služkinja siti meščanski družbi ki je jemala vse dobrine v zakup Na poti preporoda našega naroda iz naroda hlapcev v narod notranje in zunanje svobodnih ljudi, v narod junakov, stoji Cankar, kažipot in vodnik.«⁴²

Pri obravnavi slovstva »narodnoosvobodilne dobe«⁴³ Pipan ugotavlja, da ta čas ni primeren za ustvarjanje velikih del, je pa sicer dal dvoje: 1. demokratizacijo literature⁴⁴ in 2. nekaj dobrih lirskih pesmi trajne vrednosti.⁴⁵

Da je Pipanov priročnik dosegel svoj namen, dokazujejo podatki o njegovi uporabi na raznih tečajih.⁴⁶

Poleg tega obstajajo še trije Pipanovi prispevki literarnozgodovinske narave. Še na Gorenjskem, verjetno v majski številki Gorenjskega partizana je objavil kratek zapis *Ob 68 letnici I. Cankarja*.⁴⁷ Na dveh mestih je zapis dobesedno upoštevan v pravkar obravnavanem priročniku. Podobno ujemanje je na nekaterih mestih pri obravnavi F. Levstika, čeprav je metodično precej drugačna v predlogi *113. obletnica rojstva Frana Levstika*,⁴⁸ ki jo je Pipan pripravil kot snov za kulturno uro. Na nekaj več kot dveh tipkanih straneh po kratkem življenjepisju zajema njegovo dejavnost v točkah: Levstik kot pesnik, pripovednik, dramatik, urednik, jezikoslovec, slovstveni kritik, politik.⁴⁹

Čeprav pri *Izbranih pesmih* S. Gregorčiča, izdanih za stoletnico pesnikovega rojstva⁵⁰ urednik ni naveden, vse kaže, da je to izdajo uredil T. Pipan, saj se razen dveh treh besed⁵¹ popolnoma ujemata opisa Gregorčičevega življenja v Pipanovem priročniku in v navedeni zbirki.⁵² V izdajo je vključenih petintrideset Gregorčičevih pesmi, in sicer po vrsti: *Dneva nam pripelji žar, Z vencem tem ovenčam Slavo, Eno devo le bom ljubil, Naša zvezda, Mojo srčno kri škropite, Zjasni zvezde mu temné, Bratje, v kolo se vstopimo, Na sveti večer, Znamenje, Soči, Domovini, V pepelnici noči, Kmečki hiši, Naš narodni dom, Izgubljeni cvet, Njega nil, Svarilo, Pogled v nedolžno oko, Ohrani Bog te v cveti, Ti meni svetlo sonce, Kropiti te ne smem, Vasovalec, Sam, Življenje ni praznik, Oljki, Siromak, Srce človeško sveta stvar, Zaostali ptič, Ujetega ptiča tožba, Oj zbogom ti planinski svet!, Nazaj v planinski raj, Človeka nikar!, Mavrica, Veseli pastir, Hajdukova oporoka*. Gre za dovolj pretehtan izbor Gregorčičevih domovinskih, rodoljubnih, ljubezenskih in refleksivnih pesmi.⁵³

Literarnozgodovinsko delo razkriva Pipana kot zagnanega prosvetitelja in premišljenega pedagoga, ki ga odlikujeta sistematičnost in spretno podajanje ne zmeraj čisto preprostih stvari. Z njim je mogel uresničevati strokovno plat svoje osebnosti.

Slovstveno snovanje

Vsega skupaj je evidentiranih osem Pipanovih proznih in sedemnajst pesemskih besedil.⁵⁴ Dva prozna zapisa sta priložnostni, a skrbno pisani poročili. Gre za spomin na 2. obletnico smrti *Toneta Tomšiča*⁵⁵ in sestavek *Zborovanje gorenjske mladine*.⁵⁶ *Zmaga našega orožja na Dolenjskem*⁵⁷ pa ni le golo poročilo, ampak že tudi strnjena analiza vojaške taktike enot VII. korpusa, ki so uspešno pregnale sovražnika iz več dolenjskih postojank in ocena moralnega pomena teh uspehov. Medtem ko besedilo *Naš sovražnik*⁵⁸ stvarno razkriva zgodovinsko ozadje jugoslovanskega upora proti Hitlerju in zavezništvo s Sovjetsko zvezo ter globlje, osebne motivacije posameznikov pri odločitvi za vstop v slovensko partizansko vojsko, v *Slovenski zemlji*⁵⁹ Pipan utemeljuje, da motivi za upor in boj proti okupatorju izhajajo iz slovenske zemlje same: ne le po naravnem pravu, ker na tem prostoru živi slovenski narod že stoletja, ampak tudi po Pipanovem panteiziranem prepričanju o vzajemnem pretakanju zemeljskih sil in človeških hotenj.

»Znoj in kri in solze, vse je popila ta zemlja. In vase je spravila še vsekaj več. Generacije za generacijami so našle v njej poslednji dom. Cvetove naroda, mlade

še neizživele moči in v življenjski borbi izsušena telesa. Vse je zakrila zemlja, a ztrla ni ničesar. Ne vem, čemu jok ob pokopu, saj smrti ni. Je samo življenje in novo življenje. Je to kakor setev, skrivnostna, veličastna. Zemlja ničesar ne zatre. Zemlja le v svojem naročju ogreje, vdihne snovi novo življenje. Umrl je ded, rodil se je vnuk. Vse gre v zemljo, vse vzklije iz zemlje. Naša zemlja smo mi in mi smo naša zemlja. Tako je naša zvestoba do zemlje zvestoba do nas samih.«⁶⁰

To je Pipanova visoka pesem, himna slovenski zemlji in njenih prebivalcev boju za svobodo.

*Komandantu Tomažu v spomin*⁶¹ je bolj kot pietetni nekrolog hkrati topel, prščen portret komandanta Tomaža, posredno pa avtor razkriva tudi sebe ob prvih trenutkih prihoda v partizane. *Celovec, Maribor, Gorica, Trst*⁶² je optimističen sestavek o štirih mejnikih sanjane Zedinjene Slovenije. Poroštvo za njeno skorajšnjo uresničitev so mu ne le slovenski NOB, ampak tudi zavezniške sile. *Tolminska*⁶³ je prav kratek zapis, vendar zato nič manj aktualen kot prejšnji ob ogledovanju pokrajine se avtorju vzbuja primerjava Tolminske s časi, ko je prav tako trpela in se upirala grofovski oblasti.

Posebnost Pipanovih proznih prispevkov je umirjena, zbrana upornost, ki sloni na jasni, vsakomur dostopni,⁶⁴ a nikakor ne ceneni analizi zgodovinskih dejstev, vojaške taktike in osebnostnih vrednot. Njihova optimistična poanta je utemeljena v takratnih konkretnih okoliščinah in zato njihovo propagandno ozadje, če so morebiti nastali zaradi njega, ni vsiljivo. Kljub temu pa, da Pipan stalno zavrača sentimentalnost in zna dobro poiskati tiste črte, ki dvigajo moralo, vzpodbujajo v boj, ne more zatajiti svoje lirične nastrojenosti, ki kaže v svojem jedru izredno občutljivo, pošteno in čisto, ciljem NOB pa iskreno predano in zvesto osebnost. Iz te notranje dvojnosti, lirične in reflektivne plasti izhaja zunanja dvodelnost Pipanovih proznih besedil, ki sloni na združevanju liričnega in analitičnega, konkretnega in načelnega in najpogosteje sedanjega in preteklega.

Po motiviki je mogoče Pipanova pesemska besedila razvrstiti v dve večji skupini: v prvi so upovedeni motivi iz partizanskega življenja in prizori iz vojnih dni, druga pa obsega motive ljubezensko-družinskega kroga.

Ce sonet z naslovom verza iz uvoda Prešernovega Krsta pri Savici *Manj strašna noč je v črne zemlje kril*⁶⁵ težko pripišemo Pipanu zaradi njegovega trdega ritma in prvi hip kar težke razumljivosti, je s pesmijo *Naprej*⁶⁶ enako zaradi ostrega besedišča, ki potiska sovražnika na živalsko raven. Sovražnikova volčja krutost po analogiji in načelu zob za zob vzbudi neusmiljenost tudi v partizanskih borbah, toda pri njih ima etično zaledje, saj branijo narod — mučenika; utemeljena pa je tudi v brezupu, ki že ne obvlada samega sebe: plamen domov gre do neba, pod mostovi se peni kri, nad domovino je legla groza brez mej. Glavna lastnost te pesmi je hiperboličnost. Po svojem srdu — Zločincem in izdajalcem bodimo / sami sodnik in krvnik! — skoraj nima primerjave v slovenskem NOB pesništvu, čeprav jih je veliko udarnih. V zlepa nobeni ni meščevanje tako neposredno opredeljeno kot tu. Naraščajoča zgradba kitic — prva ima sedem vrstic, druga osem, tretja devet — oblikovno podpira večanje partizanskega brezupa, moči in jeze hkrati.

Refleksivna *Naša pesem*⁶⁷ je zanosna v čisto nasprotno smer. Eno samo iskanje kvalitete človekove osebnosti je in upoveduje prepričanje, da je svoboda funkcija človekovega značaja: ko bo ta »čist, kakor kristal /.../ svetel bo dan opolnoči- / in domovina nam bo raj«. *Partizani gredo*⁶⁸ po motivu — dokler se partizanski pohod ne zapre s ciljem na maščevanje vnebovpijočega greha in joka iz koč — v prvi kitici pa tudi po ojevski instrumentaciji spominja na Murnove *Vlahe*. Medtem ko je sporočilo pesmi *V zasedi*⁶⁹ docela konvencionalno, je za dvovrstič-

nično pesem *Na položajih*⁷⁰ s pripovednim okvirom in osrednjim dialogičnim delom značilna večsmernost. Glede na naslov pričakujemo realistično upesnjen frontni motiv. Ta sicer ni zanemarljen, vendar je prestavljen v nadrealnost, v na videz lahkotno pravljico, v kateri personificirana smrt zastavlja po troje ugank. Nazadnje se izkaže, da gre v bistvu za družinsko tragedijo: lirski subjekt se ne boji smrti v primerju boja s sovražnikom iz oči v oči, a je nemočen pred zahrbtnim izdajalskim bratom. Gre za družinsko balado s sestavinami fantazijske pravljice, ki v tem primeru ne delujejo lahkotno, sproščujoče, ampak nasprotno, poglobljajo vprašanja človeške etike. *Smreke*⁷¹ so edina Pipanova pesem z motivom narave. Sporočilo o njenem sožitju s človekom je preprosto, a vedno znova tolažljivo. Po svoji pietetni dikciji in notranji koherentnosti so *Smreke* ena oblikovno najbolj dogrnanih Pipanovih pesmi. *Požgani domovi*⁷² so, glede na to, da v njih nastopa lirski subjekt v prvi osebi ednine, ena najbolj intimnih pesmi⁷³ v tej skupini. Pokrajinska opustošenost — požgani domovi — mu poraja občutje o smrti vsega sveta, vendar v tej baladni legi Pipan vzdrži le v prvih dveh kiticah, v tretji intenzivnost popusti, v četrti pa jo sploh razumsko prekine in preide k deklarativni misli na maščevanje.

V drugi skupini ima največjo težo pesem *Ljubezen*:⁷⁴ moški lirski subjekt, pri katerem je ljubezen do ženskega lirskega subjekta ugasnila, vidi možnost njene oživitve le v smrti, ki bi bila posledica njunega skupnega boja proti sovražniku. Podoba dveh curkov krvi, ki se združita v enega na tleh, je svojevrstna preobrazba motiva lilije in vrtnice, ki se čez čas združita vrh cerkve, znanega iz ljudskega pesništva.

Posmrtnici⁷⁵ *Možu oz. Padlemu možu*⁷⁶ in *Sestra padlega partizana*⁷⁷ je Pipan napisal na posebno željo žalujočih.^{78a} V drugi pesmi je značilen motiv partizanove zagrobne osamljenosti, ki se v slovenskem NOB pesništvu skoraj ne pojavi: družbo mu dela le narava — vran in veter. Ljudi ni, kot da imajo preveč opraviti z maščevanjem, se zdi.

Naslednje tri v tipkopisu ohranjene⁷⁸ Pipanove pesmi so verjetno ostale neobjavljene zaradi svoje kolikortolične oblikovne nedodanosti, čeprav so motivno dokaj zanimive. *Pišem* je ljubezensko pismo, *Obisk* izpoveduje medsebojno ljubezen matere in sina, ki jo utrjuje navezanost na zemljo. *Družina* je najdaljša Pipanova pesem s sporočilom o fizičnem uničenju in moralnem razkroju temeljne človekove celice; česar je kriva vojna.

Če upoštevamo spomin Pipanovega prijatelja in partizanskega tovariša Milana Medveščka-Draga, da je Pipan nameraval izdati zbirko svojih pesmi,^{78a} so tu predstavljena besedila le del Pipanovega prizadevanja v vezani besedi. Vendar tudi ta fragment odkriva poleg doslej že znanih programatičnih in voluntarističnih hotenj nekatere nove tone v Pipanovem celostnem doživljanju sveta. To so občutja stiske, nemoči, skratka faze človekove dezintegracije. Avtor skuša ta za propagandista nič kaj primerna stanja zbrisati z dodanimi obrasci o maščevanju, kar pa estetski moči besedil škodi, ker delujejo deklarativno. V proznih prispevkih so optimistične poante bolje izpeljane, ker so razumsko utemeljene.

Pri motiviki je značilno, da se motiv brata izdajalca ponovi kar v treh pesmih.

Od stilnih figur je najhitreje opazen pojav, ki bi mu lahko rekli anaforiziranje kitic. V pesmi *Iz današnjih dni*⁷⁹ se vse štiri kitice začno z velelnikom *glej*, vendar tak postopek deluje v njej zgolj aditivno. V več primerih se vsakokrat ponovi cela prva vrstica, in sicer v vseh naslednjih kiticah, kot v pesmih *Ples*⁸⁰ in *Matere, sestre, ljubice*⁸¹ ali le v dveh zaporednih od treh kitic — v pesmi *Naprej* — ali v prvi in zadnji kitici kot je v pesmi *V zasedi*, kar ima funkcijo stopnjevanja občutja, igrivosti, ipd. V pesmi *Družina* se tako ponavljanje okrepi v samostojno štirivr-

stično kitico, ki uvaja daljše raznovrstične kitične enote. Ponavljanje baladnega sporočila: *Dež krvavih srag / kot bič nas bije, / nosi zlo v deželo vrag, / sonca luč nas ne obsije. / uzavešča kar krvavo usodnost, kateri je izpostavljena družina.*

Posebno učinkovita je pri Pipanu hiperbola v funkciji totalnosti občutja in pride posebno do izraza pri dezintegracijskih stanjih: *groza brez mej, povsod vas vidim strahovi, plamen do neba.* Kljub temu, da nimajo vsa Pipanova pesemska besedila enake teže, čemur je verjetno kdaj botrovala tudi hitrica, v marsičem razkrivajo intimni pol njegove osebnosti, predvsem njegove skrajne svetle in temne lege, ki so pri drugih vrstah njegovega pisanja preudarno in tenkočutno kontrolirane. Njihova slogovna raznoterost pa priča o Pipanovem iskanju lastnega pesniškega izraza, vendar ga je pri tem prizadevanju prehitela smrt.

V kratkem času svojega kulturniškega dela se je Tone Pipan intenzivno izpolnil in potrdil. Trdil se je za trdno osebnostno izoblikovanost v prid narodnoosvobodilnemu boju in socialni revoluciji, bil je velik sistematik z jasno zavestjo o vlogi in pomenu propagandnega dela, ki ga je pojmoval skrajno resno in dosledno. Njemu je posvetil vse svoje sile in podredil tudi svoje osebne interese. To se vidi tudi iz tega, da, čeprav mu estetskega čuta ni manjkalo, je, kolikor je pri uredništvu Gorenjskega partizana imel priložnost spremljati nastajanje slovstva v vojnem času, vztrajno zagovarjal načela tendenčne literature, to je take, ki bi čim bolj neposredno in hitro izpolnila svojo funkcijo v utilitarne vojnopropagandne namene.⁸² Tega se je deloma vzdrljal le pri pesmih — le zanje ni dajal konkretnih napotkov za pisanje — menda zato, ker je bil z njihovim ustvarjanjem pregloboko povezan.

Opombe

¹ Prim. Boris Grabnar, O prispevku slavistov v NOB, Jezik in slovstvo 22, 1976/77, str. 24—26.

² Roj. 16. 1. 1918 v Vižmarjah pri Ljubljani. Rezka Traven, Partizanski pesnik Tone Pipan-Črtomir, TV 15, 12. aprila 1973, št. 15.

³ Njegovi študentski in vojni tovariši Ivo Arhar, Drago Šega, Terezija Traven, Milan Medvešček-Drago in Janez Lotrič-Jonkl se ga spominjajo kot sicer vase zaprtega, a izredno tovariškega, razgledanega in inteligentnega človeka.

⁴ Na ljubljanski slavistiki je diplomiral jeseni 1. 1940.

⁵ V partizane je odšel 22. jan. 1944. Padel je 7. nov. 1944 v Kompari pri Lokovcu na Primorskem.

⁶ Prim. prispevek R. Traven, omenjen pri op. 2.

⁷ Črtomir, propagandni referent GO, Kulturno udejstvovanje edinic G. O., Gorenjski partizan, št. 9—10, Leto II, brez navedbe datuma, str. 50: »Biti moramo dosledni. Če s puško v roki pobijamo okupatorja, moramo tudi s peresom zasledovati isti cilj: naši časopisi naj bodo odraz naše borbe, naj se v njih razlega pokanje pušk in mitraljezov in naš bojni krik. Naj netijo borbenost v naših vrstah, naj s silo primera potegnejo za sabo čitatelja, ga navdajajo z zanosom in navdušenjem.«

⁸ Urednik prvih desetih števil G. O. partizana je bil Niko Zumer-Kovač (roj. 1905 v Železnikih, po poklicu ključavničar, sicer pa vnet sodelavec prosvetnih organizacij v svojem kraju in velik Koblarjev prijatelj — v pogovoru z njim jeseni 1. 1978), ki je svoj koncept o potrebi glasil in uvedbo rubrike Kulturno udejstvovanje edinic G. O. omejil na njihovo prosvetno funkcijo: »Poleg množice kulturnih prireditev in časopisnega izdajanja vstaja čimdalje bolj potreba vse te panoge izpopolnjevati v njihovih programih in časopise kritično obdelovati po vsebini, da bo kakovost vsega kulturnega udejstvovanja rastla. V ta namen bo bodoče odredno glasilo prinašalo kritiko izdanih žepnih časopisov, katera naj pomaga in širi smisel za dopisovanje, — Gorenjski partizan št. 2, 15. 2. 1943, str. 18.

⁹ Črtomir, Pogled nazaj in naprej, Gorenjski partizan, št. 11—12, Leto II, brez navedbe datuma, str. 3—4.

¹⁰ Prim. op. 7.

¹¹ Prim. op. 9, str. 3.

¹² GP je bil glasilo Gorenjskega odreda. Pipan je bil njegov urednik od 11—17 številke.

¹³ Črtomir, Propagandno delo naših edinic, Gorenjski partizan št. 11—12, Leto II, brez navedbe datuma, str. 22—23.

¹⁴ Tak naslov rubrike je od 11. številke dalje.

¹⁵ Glej op. 9.

¹⁶ Črtomir, Propagandno delo naših edinic, Gorenjski partizan, št. 11—12, Leto II, brez navedbe datuma, str. 19—29.

¹⁷ N. m., str. 23.

¹⁸ Gorenjski partizan, št. 13, Leto II, brez navedbe datuma, str. 11.

¹⁹ N. d., str. 12.

²⁰ Gorenjski partizan, št. 14, Leto II, 15. VI. 1944, str. 18.

²¹ N. d., str. 18—19.

²² Gorenjski partizan, št. 11—12, leto II, brez navedbe datuma, str. 26. — Milan Medvešek-Drago se spominja, da je bilo gradivo zanj že zbrano v zajetni mapi in da so imeli T. Pipan-Crtomir, Janez Lotrič-Jonkl in on, Drago s skupnim imenom **Crjondr** namen besedila pesmi, ki so se v vsaki četi pele drugače, poenotiti, sfrizirati oz. stilizirati. — V pogovoru, v Mariboru, spomladi l. 1976. V pismu z dne 10. 1. 1979 pa dodaja: »S to pesmarico je bilo tako: ko smo mi trije, namreč Crtomir, Jonkl in Drago, torej CRJONDR ves material prečesali in uredili, ga je Pipan poslal v našo tehniko, tj. tehniko Gorenj. odreda, ali pa Kokrškega odreda, ker se je odred takrat preimenoval. Ta tehnika se je nahajala v neki grapi na pobočju Storžiča in sicer na tisti strani, ki je obrnjena proti zaselku Lom. Kmalu pa je bil Pipan odpoklican na korpus. Čez kak mesec mi je pisal pismo (Citirano pri op. 82 — op. M. S.) in predlagal, da bi on pesmarico natisnil pri njih in sicer v 1000 izvodih, ker je prišel do papirja. Prosil je, naj mu material takoj pošljem. Imel sem najboljšo voljo, da to storim. Vendar sem bil deset dni po prejemu njegovega pisma sam prestavljen v propagandni odsek IX. korpusa in mi v tako kratkem času materiala ni uspelo dobiti iz tehnike. Tudi pozneje nisem nikjer zasledil izdaje te pesmarice. In tako se je najbrž izpolnila Crtomirova domneva, da bo material ležal v tehniki do svobode. Verjetno je še vse skupaj danes tam, če se res ni morda kdo spomnil in arhiv po osvoboditvi poiskal.«

²³ Prim. Gorenjski partizan št. 9—10, str. 49, št. 11—12, str. 20, št. 14, str. 15.

²⁴ Gorenjski partizan, št. 16—17, Leto II, str. 9. — Gre za pesmi Lada Kustra.

²⁵ Prim. Gorenjski partizan št. 11—12, str. 20—22, št. 13, str. 10—13, št. 14, str. 15, št. 15, str. 25—26, št. 16—17, str. 9—12.

²⁶ Prim. Gorenjski partizan, št. 11—12, str. 21, 27, št. 13, str. 12, št. 15, str. 25—26, št. 16—17, str. 9—10, 11.

²⁷ Gorenjski partizan 11—12, str. 27. — Tu se Pipan mogoče naslanja na Tepinovo označbo reportaže: Reportaža je subjektivno (tako kot je videl in občutil pripovedovalec sam) podana slika borbene akcije. — Prim. Inž. Marjan Tepina, Naše poročanje o vojnih dogodkih, Vojaški vestnik, št. 10, Leto II, str. 8. Pipan pa jo pozneje takole opredeli: V prozi je zlasti razširjena slovstvena vrsta reportaže, ki nam podaja slike iz partizanskega življenja, kratke, živahno podane dogodke in slike s propagandnim jedrom. — Tone Pipan, 10 ur pri naših učiteljih in vodnikih, 1945, str. 34.

²⁸ Gorenjski partizan, št. 14, str. 19, št. 16—17, str. 9.

²⁹ Gorenjski partizan, št. 14, str. 19.

³⁰ Gorenjski partizan, št. 9—10, str. 51, št. 11—12, str. 23—26, št. 14, str. 18, št. 15, str. 26—28, št. 16—17, str. 14—15.

³¹ Gorenjski partizan, št. 16—17, str. 14.

^{32a} Gorenjski partizan, št. 16—17, str. 11.

^{32b} Gorenjski partizan št. 11—12, str. 3, št. 16—17, str. 13.

³³ En ciklostiran izvod hranijo v arhivu CK KPS v Ljubljani. Zaradi njegove slabe ohranjenosti je besedilo pretipkala tov. Francka Petrinja-Zdenka, sestra tov. T. Pipana, za kar je posredovala tov. Terezija Traven. Obema za ljubeznivo pomoč iskrena hvala.

³⁴ Gorenjski partizan, št. 9—10, str. 51.

³⁵ Pipan je bil tedaj na Primorskem kot propagandist 30. divizije IX. korpusa. Prim. prispevek T. Traven iz op. 2.

³⁶ Potrebno bi bilo ugotoviti, kaj mu je pri tem neposredno rabilo za vir.

³⁷ Tone Pipan, 10 ur pri naših učiteljih in vodnikih, 1945, str. 6.

³⁸ N. d., str. 6.

³⁹ Kaj je Pipana nagnilo, da ju ni upošteval, je težko reči, vendar bi brez večje škode lažje izostali Sršeni in Zabavljivi napisi.

⁴⁰ N. d., str. 14.

⁴¹ N. d., str. 23.

⁴² N. d., str. 26, 28.

⁴³ Pipanov izraz.

⁴⁴ »Prvo je ogromen polet naše ljudske literature, ki je zajela široke plasti naroda. Slovstvo ni več izključna pravica nekaterih, pridobljena po šolah, postala je last vsega naroda. Množica partizanskih pesnikov, samoukov iz narodov, ki sicer morda nikoli ne bi prijeli za pero, izraža svoja čustva in poje o svojih bogatih doživetjih.« N. d., str. 33.

⁴⁵ »Nekatere dobre lirске pesmi trajne vrednosti so drugo, kar nam je dal naš čas v slovstvenem pogledu. (...) Da je bila lirika prva in tudi po vrednosti najboljša v našem dosedanem knjižnem udejstvovanju, je razumljivo, ker je izraz trenutnega razpoloženja.« N. d., str. 33.

⁴⁶ »Slovenščine s poetiko smo imeli vsak dan po eno uro in kot priročnik smo razmnožili« 10 ur pri naših učiteljih in vodnikih tov. Toneta Pipana. Navodila za večerne tečaje. Slovenski šolski muzej, Lj., fasc. 164-10.

⁴⁷ Gorenjski partizan, št. 11—12, Leto II, brez navedbe datuma, str. 36—37.

⁴⁸ Tone Pipan, Snov za kulturno uro: 113. obletnica rojstva Frana Levstika, Stab IX. korpusa NOV in POJ, Propagandni odsek, Kulturno prosvetna sekcija, Položaj, 1. X. 44. — Arhiv IZDG fasc. 275/II/2.

⁴⁹ Na koncu sta podpisana Saša Stempihar in Tone Breclj, dodan je pripis, naj PROD-i divizij dopis takoj razmnože in ga razpošljejo na vse brigade.

⁵⁰ Simon Gregorčič, Izbrane pesmi, za stoletnico pesnikovega rojstva 1844—1944, 1944. Izdal Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS. — NUK P 157.

⁵¹ Prim. v priročniku str. 22 in v zbirki str. 65.

⁵² Viktor Smolej ima prav, ko domneva, da je verjetno Pipan pripravil to izdajo, čeprav ne navaja, na kaj se pri tem naslanja. Prim. Zgodovina slovenskega slovstva VII, Lj. 1971, str. 27. — »Prepričan sem, da je to izdajo uredil Pipan. O tem smo se pogovarjali in je takrat — poleti 1944 — imel material skoraj v celoti zbran.« — Pismo Milana Medveška-Draga, Maribor, 10. 1. 1979.

⁵³ Zbirko je v ciklostilni tehniki, sicer pa vsebinsko nespremenjeno izdal l. 1944 tudi Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje — NUK P 13.

⁵⁴ Številni se opirata na bibliografijo R. Traven, v prispevku iz op. 2.

⁵⁵ Gorenjski partizan, št. 11—12, str. 37.

⁵⁶ Gorenjski partizan, št. 14, str. 19—20.

⁵⁷ Gorenjski partizan, št. 14, str. 20—23.

⁵⁹ Partizanski glas, glasilo 1. čete gor. odreda, št. 7, leto I, 1. 2. 1944, str. 3—5. IZDG-P/254-I. Gorenjski partizan, št. 6, Leto II, febr. 1944, 1—3.

⁵⁹ Za Tomažem v boj, žepni časopis »Tomaževega« bataljona Gor. odreda, št. 1—2, Leto I, str. 1—3. — IZDG, P/510-I.

⁶⁰ N. d., str. 1—2.

⁶¹ Gorenjski partizan, št. 9—10, str. 9—10.

⁶² Gorenjski partizan, št. 16—17, str. 20—23.

⁶³ Partizanski dnevnik, glasilo OF za Primorsko in Gorenjsko, št. 169, 1. julija 1944, str. 2—3.

⁶⁴ Janez Lotrič-Jonkl se še danes spominja: »Znal je ustvarjati kontakte z ljudmi v govoru in pisanju, da je bilo zelo sprejemljivo in razumljivo. Kljub inteligentni stopnji ni frazaril ali napihoval.« — V pogovoru, Ljubljana jeseni l. 1977.

⁶⁵ Za Tomažem v boj, št. 1—2, str. 3. Gorenjski partizan, št. 7—8, 25. 3. 1943, str. 27—28. — Tretja vrstica druge kvartete se v obeh objavah loči.

⁶⁶ Gorenjski partizan, št. 16—17, Leto II, 15. 7. 1944, str. 27.

⁶⁷ Gorenjski partizan, št. 15, leto II, 1944, str. 32.

⁶⁸ Gorenjski partizan, št. 7—8, Leto II, 25. 3. 1943, str. 15.

⁶⁹ Partizanski dnevnik, št. 185, 17. julija 1944, leto II, str. 4.

⁷⁰ Primorski partizan, tednik XXX. divizije, št. 14, leto I, 2. okt. 1944, str. 7.

⁷¹ Gorenjski partizan, št. 9—10, leto II, brez navedbe datuma, str. 11.

⁷² Primorski partizan, št. 13, leto I, 25. 9. 1944, str. 14.

⁷³ Doslej je doživela od Pipanovih besedil največjo pozornost slov. literarne zgodovine. Prim. Boris Paternu, Poglavlje iz slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva, Slavistična revija, 20, 1972, str. 173—174.

⁷⁴ Primorski partizan, št. 15, leto I, 15. 10. 1944, str. 11.

⁷⁵ Pipanov izraz. Prim. Gorenjski partizan, št. 13, leto II, brez navedbe datuma, str. 10.

⁷⁶ Partizanski glas, glasilo 1. čete gor. odreda, št. 7 leto I, 1. 2. 1944, str. 9—10. Prim. Gorenjski partizan, št. 6, leto II, febr. 1944, str. 9. Obe objavi se ne razločujeta le po naslovu, ampak je druga tudi za eno kitico krajša in tako predelana, da se delno ujemata le dve vrstici, popolnoma pa prav tako dve.

⁷⁷ Partizanski glas, št. 7, leto I, 1. 2. 1944, str. 13.

⁷⁸ O tem piše Pipan sam takole: »Ta stvar je bila naslednja: V bivši 1. četi Gorenjskega odreda smo imeli tovarišico Manjo in Zoro. Mož prve in brat druge sta kot partizana darovala življenje za našo svobodo. Na njuno željo sem vsaki od obeh napisal eno pesem, in sicer Manji zgoraj omenjeno z naslovom »Ženi padlega partizana« in s podnaslovom »Tovarišici Manji«, Zori pa pesem z naslovom »Sestri padlega partizana« in s podnaslovom »Tovarišici Zori«. Obe pesmi je tedanji propagandist 1. čete G. O. objavil v četnem glasilu »Partizanski glas«, jima kot avtorja označil obe tovarišici in naslova temu primerno nekoliko spremenil.« Prim. dopis Propagandni referent škofjeloškega odreda, Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, Položaj, 19. 8. 44, Arhiv IZDG, fasc. 89/II, ovoj 17.

⁷⁹ Arhiv IZDG, fasc. 91, mapa I, ovoj 13.

⁸⁰ M. Medvešek-Drago pripoveduje: »Pripravljaj je zbirko. Govoril je, da se je lotil zbirke pesmi, da jih obnavlja po spominu, ker so ostale v Ljubljani.« — V pogovoru, v Mariboru spomladi l. 1976.

⁸¹ Partizanski dnevnik, št. 184, leto II, 16. 7. 1944, str. 6.

⁸² Partizanski dnevnik, št. 188, leto II, 2. julija 1944, str. 4.

⁸³ Partizanski glas, št. 7, leto I, 1. 2. 1944, str. 11. — V zbirki Pesmi naših borcev, ki jo je uredil Mile Klopčič, l. 1944, so izšle naslednje Pipanove pesmi: Smreke; Matere, sestre, ljubice: Možu — prim. zvezek I, str. 46, 47, 52. Sestra padlega partizana — prim. zvezek II, str. 12.

⁸⁴ V pismu z dne 19. 8. 1944 piše tovarišu Milanu Medveščku-Dragu: »Jaz bom težišče svojega propagandnega dela sedaj prestavil iz znanstveno-umetnostnega območja bolj na neposredno vojno-koristno praktično polje.« — Pismo hrani naslovnik.

* Zaradi preverjanja podatka so besedilo prebrali: Terezija Traven, Milan Medvešek-Drago, Drago Šega.

Lj., 22. dec. 1978

Italijanska fašistična policija OVRA

Prevedla in priredila Nada Kobal

Paolo Paolini je v reviji *Storia illustrata*, št. 198, maj 1974, objavil sestavek o OVRI (La polizia segreta del ventennio — tajna policija dvajsetih let), ki ga v ne bistveno skrajšanem prevodu posredujemo našim bralcem. Članek daje dovolj podroben pregled nad temnim obdobjem fašizma v Italiji in nad nekaterimi oblikami tajnega policijskega aparata, s katerim je skušal uničiti takratne antifašiste.

Šele novembra 1945, istočasno s krizo Parrijeve vlade, so prišli v Rim iz likvidiranega arhiva propadle fašistične salòjske republike izločeni prvi zaboji dokumentov, ki so jih prej preselili na sever skupaj z vladnimi uradi. Leto in pol po osvoboditvi Rima, pol leta po osvoboditvi Severa je bilo končno mogoče odkrivati prva pisana pričevanja o aktivnosti Mussolinijeve tajne policije, zloglasni OVRI.

Anglo-ameriške vojaške oblasti so vse dotlej zadrževale, da ni ta eksplozivna pošiljka prišla v prestolnico. In glej, za čuvarja gradiva je ostal ravno Guido Leto, zadnji odgovorni vodja salòjske politične policije. Nazorni organi so imeli izgovor pri roki: skrbno proučevanje razpoložljivega gradiva, ki bi imelo tako ali drugače zvezo z vojnimi dogodki, ki so pravkar končali, v katerem bi utegnili najti imena vojnih zločincev, katere bi poslali v Nürnberg in jim sodili, razen tega pa naj bi posneli na mikrofilm vse, kar bi utegnilo koristiti bodočim proučevanjem zgodovinarjev. O zločinski dejavnosti fašistične policije, ki je trajala celi dve desetletji, je širša italijanska javnost smela zvedeti kaj več šele po dejanski in psihološki razorožitvi odporniškega gibanja, ki jo je opravila krščanskodemokratska vlada pod vodstvom Alcideja de Gasperijsa.

Guido Leto je ob tistem soglasju Anglo-američanov lahko mirno pospravil vse, kar je salòjski likvidacijski urad imel namen prikriti, popraviti ali celo uničiti. Ko so zapečateni zaboji prispeli v Rim in tam čakali še pol leta, so v policijskem arhivu našli samo okrnjen seznam najbolj ogabnih in kompromitiranih konfidentov v Mussolinijevem policijskem aparatu, ki so jih objavili v Uradnem listu. Novinar Marco Cesarini Sforza je ob tem zapisal: »Italijani o OVRI vedo zdaj še manj kot prej.«

S potrpežljivostjo srednjeveškega meniha smo brskali po številnih delih ter predvojnem in povojnem fašističnem tisku, da bi našli vsaj fragmentarne podatke

o delovanju Mussolinijeve policije. Zaslišali smo tudi nekaj njenih uslužbencev. Tako smo sestavili neko sliko o njej, čeprav ji manjka še marsikaj, da bi bila popolna. Sam Guido Leto je o tem vprašanju napisal dve knjigi in več člankov, vendar se hudo moti, kdor bi mislil, da bo v njih našel verodostojna pričevanja. Pooblaščen grobar Mussolinijeve OVRE je pač moral prikriti, če že ne »predelati«, sramotno resnico o zločinski dejavnosti tega aparata državne prisile.

Kratika OVRA je plod Mussolinijeve domišljije. Proti koncu 1926. leta je osebno narekoval okrožnico, ki je bila razposlana glavnim šefom varnostne službe. Med drugim je v njej rečeno: »Poskrbeli bomo, da se bo govorilo in pisalo o nekem posebnem policijskem oddelku, ki ni odvisen od nobenega ministrstva, marveč je odgovoren samo meni in je vključen v OVRO. Javnost naj kar prebira med vrsticami in si tolmači kakor hoče, pomena besede in funkcije pa ne bomo pojasnjevali nikomur. Mislim, da poznam dovolj dobro italijansko ljudstvo. Prepričan sem in da se ne motim, čimbolj bosta pomen in funkcija ostala zavita v skrivnost, bolj bo Italijane strah. Kar naj si belijo glave s tem. Pustimo jim, da si tolmačijo te štiri črke, kakor hočejo, ne smemo pa potešiti njihove radovednosti. Rezultat tega bo, da bo v vsakem zavladal strah, kajti bolj ko jih bo strah, bolj bodo mirovali.«

Iz tega pisanja, ki pritiče bolj vodji mafije kot predsedniku vlade, lahko potegnemo prvi in osupljivi zaključek. OVRA kot samostojen in delujoč državni organ, ni obstajala nikoli. Državnega organa s takšnim nazivom ni zaslediti v nobenih uradnih aktih. Tudi z jezikovnega stališča štirih črk tega samostalnika ni uradno pojasnil nihče. Lahko ga je tolmačiti s skrajšanjem besede »piovra« (morski polip), lahko pa tudi drugače. Največkrat si razlagajo besedo »OVRA« kot kratico za *Organizzazione Volontaria per la Repressione Antifascista* prostovoljska organizacija za zatiranje antifašistične dejavnosti), toda imamo še razne druge razlage. Fašistični oblastniki se nikoli niso potrudili, da bi uradno poimenovali represivno dejavnost, ki jo je povsem savoljno sprožil predsednik vlade in jo spet povsem savoljno zaupal nekakšni policijski podoblasti, ki jo je izvajala brez pravice do pritožbe. V letih 1926 do 1940 jo je vodil Arturo Bocchini, ki je »bedel« nad italijanskim ljudstvom v imenu in po ukazu samega »duceja«.

Do takrat v Italiji ni bilo posebne politične policije. Imeli so samo kraljeve karabinjerje po vzoru stare piemontske države in javno varnost burbonskega tipa. Strašansko zastarela organizma nista bila sposobna zagotavljati javni red v moderni državi, kajti prvi je bil podrejen volji kralja, drugi pa je bil slabo učinkovito orodje vlade. Preko razpadajočega filtra prefektur, ki so bile ustanovljene 1685. leta, sta oba organizma urejala življenje ljudstva ob mešanici brutalnosti in brezbržnosti, kot je bilo v navadi v vladavinah pred narodno združitvijo, risorgimentom.

Že pred pohodom na Rim in takoj za njim je bilo politično preganjanje fašističnih nasprotnikov prepuščeno svobodni iniciativi pretepačev in klavcev iz tolpe, kakršni sta bili »Disperata« (obupanci) in »Menefrego« (prezirajoči), ki so se porajale po raznih italijanskih pokrajinah. S pristankom kralja so se te tolpe preimenovala v *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale* (MVSN, prostovoljska milica za narodno zaščito). To je bila zasebna vojska Benita Mussolinija, katero so vzdrževali z državnim denarjem. Poveljevali pa so ji »rasi« (kot so se imenovali abesinski velikaši) po posameznih pokrajinah, najvidnejši in najbolj nasilni fašisti, kot so bili Farinacci v Cremoni, Balbo v Ferrari in Arpinati v Bologni. Bili so pooblaščen, da nekaznovano vodijo posredno ali neposredno akcije, s katerimi so trpinčili prebivalstvo. Vse to pa se je dogajalo z vednostjo in večkrat celo s tihim pristankom prefektov, kvestorjev in karabinjerskih polkovnikov, ki so se hitro postavili na »pravo stran«. Osebna Mussolinijeva tolpa, ki je delovala v prestol-

Alfredo Rocco, utemeljitelj brutalne fašistične zakonodaje

nici, se je imenovala Čeka. Ime ji je izbral sam vodja fašistov, ko se je zgledoval po sovjetski policiji. Njen pripadnik je bil tudi Dumini iz Firenc, ki se je »kame-radom« rad predstavil s fašističnim pozdravom in besedami: »Dumini, osem ubo-jev«. — Tolpa je lahko delovala nemoteno, saj jo je ščitil takratni šef policije, general Emilio De Bono, eden izmed štirih »quadrumvirov« (štirih vodij) pohoda na Rim in kot general povzročitelj porazov v prvi svetovni vojni ter v Etiopiji. Musso-lini sam ga je 1940. leta označil za tepca, pa ne zato, ker je bil star, temveč zato, ker je bil tepec že od nekdaj. Kraljevi dvor ga je »posodil« Mussoliniju skupaj z drugim generalskim »Quadrumvirom«, Cesarom De Vecchijem, da bi lahko nepo-sredno opazoval vsakršen ukrep fašističnega vrha. Imenovanje Emilia De Bona za šefa policije, je pomenilo iskanje ravnotežja med kvirinalsko palačo in fašistič-nim režimom. Zato je Duminijeva Čeka smela nekaznovano pobijati in delovati zunaj zakonov, vendar samo pod pogojem, da kraljevi zaupnik (torej prav De Bono) neposredno vodi policijski aparat, ki so ga karabinjerji (orožje kralja, kot jih je imenoval Mussolini v Salòju) nadzorovali od zunaj.

Uzakonjena in od države plačana fašistična milica je potem sama nadzorovala splošne volitve 1924. leta, ki so bile najgrša politična prevara v vsej zgodovini Ita-lije. Po treh letih nasilja, ki ga je dopuščala in tudi večkrat sprožila kraljeva oblast, je predsednik vlade poskrbel, da si je njegova fašistično patriotska fronta že v naprej zagotovila uspeh s prevarantskim volilnim zakonom. Seveda so ob tem še pretiravali. Volilno komedijo je spremljalo »skvadristično« ustrahovanje, črno-srajčniki so z gorjačami poskrbeli za nasilje, izzivanje in ponaredbe izidov. Svoj bes so izlivali predvsem na opozicijske kandidate (mnoge od njih so preteпали in mučili z vlivanjem ricinovega olja) pa tudi na volilce delavskih in kmečkih območij, kjer so se najbolj trmoglavo upirali Mussolinijevi vladavini. V svojem ad hoc obrednem napisanem govoru, ki ga je bral pred parlamentom, se je Viktor Ema-nuel izkazal kot zagovornik tega zločinskega početja. Fašizem je bil po njegovem mišljenju »simbol borbenega in zmagovitega ljudstva, ki je znal popraviti napake iz preteklosti ter razbiti obroč, ki je stiskal Italijo in jo spravljal v obup«. Vladar

ni pozabil na prisrčen pozdrav in posebno pohvalo gorjačarjem iz vrst fašistične milice. O tej morilski svojati je dejal, da »dopolnjuje oborožene sile z vrstami plemenitih mladih prostovoljcev, ki se kalijo v rabi orožja ter krepijo svoje navdušenje in vero«.

Tedaj pa je Čeka morala prepustiti svoje mesto OVRI. V resnici je šlo zgolj za zamenjavo naziva: nove kratice so postale simbol novih metod nasilja in samovolje države. Ker je bil De Bono preveč »tepec« in ker je bil preveč očitno zapleten v umor Matteottija, je moral prepustiti položaj policijskega šefa tržaškemu prefektu Francescu Crispu Moncadi. Le-temu je bila zaupana naloga, da ustvari podlago za politično policijo, ki jo je bilo treba ustanoviti. Alfredo Rocco, najbolj reakcionarni italijanski pravnik, se je medtem lotil preobrazbe pravnega sistema, ki naj bi ustrezal totalitarni državi. Najprej je ustanovil posebno sodišče za zaščito države (Tribunale speciale). Mussolini je slovesno seznanil narod s tem »velikim delom režima« v tako imenovanem govoru, ki ga je imel ob obletnici prihoda na oblast, maja 1972. Ljudstvo je osrečil s teorijo, ki se je povsem ujemala z njegovo miselnostjo: »Lahko rečemo, da je v zgodovini policist nastopil pred profesorjem. Kjer ni oboroženih rok, ki znajo uporabljati koristne lisice, zakoni ostanejo mrtva nepomembna narava«.

Vendar je v tem tiranskem filozofiranju profesor nastopil pred policajem, kajti geometrična pravna zgradba Alfreda Rocca je bila pripravljena, preden je bila ustanovljena fašistična tajna policija. Rocco je o tem menil tako: »V bistvu gre za nekakšno vojaško sodišče. Zato je logično, da se držimo vojaškega postopka kot v času vojne. Kolikor bolj energična represija, toliko bolj je lahko omejena in kratkotrajna.« Toda Italija ni bila v vojni in kazniva dejanja, ki so jih hoteli preprečevati, so zadevala samo načela svobode in pravice človeka. Razen tega preprečevanja ni bilo niti kratkotrajno niti omejeno, saj je trajalo od 1926. leta do propada salòjske republike, celih 19 let, in še danes ne bi bilo konec izjemnih Roccovih zakonov, če ne bi propadel fašizem.

Člani posebnega sodišča so bile skrbno izbrane osebnosti, ki so jih poiskali med generali kopenske vojske, fašistične milice in letalstva ter med admirali v mornarici. Njim so med razpravami pomagali pomočniki (koadjuvatorji), ki niso imeli pravice glasovanja in ki so bili člani vojaških sodišč. »Samí izbrani heroji in poštenjaki«, je o njih menil fašistični poslanec Ezio Maria Gray. Med njimi je bil en nosilec zlate medalje, dvajset s srebrnimi in 17 z bronastimi ter 50 z vojaškimi križci. Toliko pa je bilo tudi »poštenjakov in herojev«, ki so predstavljali poroto v Roccovem slogu in so jih rabili kot orodje za zasebna ducejeva maščevanja.

Sodni postopek je bil razčlenjen po standardnem vzorcu. Po zelo površni preučitvi obtožbene dokumentacije (katero je največkrat pripravila policija ob sodelovanju krivih prič), sta imela obtoženec in odvetnik komaj osem dni časa za pripravo obrambe. Včasih pa je posebno sodišče menilo, da je obtožbene dokumente prebralo obtožencu in njegovemu odvetniku šele ob začetku razprave. Moramo pa pripomniti, da so bile vse razprave zavite v temo. Sodišče je branilca lahko vsak hip posvarilo, mu odvzelo besedo ali celo dalo aretirati, »če se ni ravnal, kot zahtevajo zakoni ali pravilniki«. Večkrat se je zgodilo, da je bil branilec policijski ovaduh, ki je znal iz svoje stranke potegniti imena sokrivic (resničnih ali ne) in jo prisiliti, da je podpisal sramotne izjave o vdanosti fašistični vladavini in njemu duceju. Večkrat so odvetniki obtožence obtoževali huje kot javni tožilec.

Razprave so potekale največkrat za zaprtimi vrati. Trajale so le po nekaj ur, zelo redko dva dni. Po izreku najvišje kazni je bila usmrnitev opravljena v najkrajšem času, kajti proti obsodbi posebnega sodišča ni bilo pritožbe.

Posebno sodišče je izreklo 5319 razsodb, oproščenih pa je bilo samo 665 obtožencev. Drugi so bili obsojeni na smrt, zaporne kazni ali konfinacijo. Doslej še ni bilo moč izračunati točno število let, na katera so bili obsojeni vsi obtoženci, ker so se izgubile obsodbe 603 primerov (pa ne slučajno); od njih ni ostalo niti en sam akt. Po približnem izračunu kaže, da je bilo 42 obsodb smrtnih (31 izvršenih), skupno število zapornih kazni pa presega 23 000 let. Teže je izračunati skupno število let konfinacije, ki je bila kombinirana s »posebnim nadzorstvom«. Kakih 160 000 Italijanov je v dvajsetih letih vladavine živel v hišnem priporu, od časa do časa pa še v ječah in na otokih.

Drugi del represivnih klešč, t. j. politične policije, je pomenil dosti bolj skrbno in kompleksno organizacijo, ki pa je bila pravno še manj utemeljena kot posebno sodišče. Zanj so se začeli ogrevati v obdobju 1925—1926, ko so bili storjeni štirje atentati na Mussolinija. Prvega je poskusila angležinja Violet Gibson, ki je bila duševno neuravnovešena in z orožjem ni znala dobro meriti, tako da mu je njena krogla komaj oplazila nos, čeprav razdalja ni bila velika. To se je zgodilo aprila meseca. V septembru je sledil poskus Lucetija. Lucetijeva ročna bomba v rimski ulici Nomentana je zdrsnila z Mussolinijevega avtomobila. Oktobra je prišlo do zadnje anarhista Zambonija; še dandanes pa ni pojasnjeno, za kaj je šlo v resnici in kdo je bil v ozadju. Večina meni, da so ga izkoristili najbolj okoreli fašisti iz Bologne, ki so hoteli povzročiti val represalij po vsej Emiliji ali pa odstraniti svojega duceja, ki je postopno likvidiral prvoborce. Novembra 1925 je izvršil atentat Zaniboni, ob tem primeru pa se bomo pomudili malo dlje, ker se v zvezi z njim začinja silno pomemben preobrat v notranjosti »črnosrajčniške« vladavine. Tedaj se je prenehalo prehodno obdobje Francesca Crispa Moncada, ki je moral prepustiti svoj stolček Arturu Bocchiniju.

Mussolinijeva policija je tedaj začela plesti svoje mreže tudi v tujini, da bi nadzorovala delovanje antifašističnih emigrantov. Pionir v Franciji je bil inšpektor Lapolla, ki se je za svoje delo spremenil v damskega frizerja, ki išče zaposlitve v Parizu. Tam je prišel v stik z nekim Andrejem M., ki se je izkazal pozneje kot sila prebrisan goljuf, saj mu je uspelo, da je v zamenjavo za »fantastično zanimiva« odkritja prejel od italijanskega funkcionarja lepe denarce (milijone v današnji vrednosti). V dosjeju z nadvse podrobnimi podatki so nakazani — lepo po vrstnem redu — številni atentati na Mussolinija. Manjkali so samo priimki z imeni atentatorjev in njihovih pomagačev; njihova imena je bil ta André M. pripravljen razkriti, toda šele potem, ko bi mu Lapolla izplačal v celoti dogovorjeni znesek. Lapolla je to storil in André M. je nenadno izginil brez sledu, hkrati pa je lažnega damskega frizerja prijavil francoski varnostni službi, ki je takoj poskrbela za njegov izgon v Italijo.

Katastrofalni izid Lapollove akcije je bil kljub temu koristen za fašistično policijo, ker je André M. v svojo lažno konstrukcijo vključil en resničen podatek: poslanica Tita Zanibonija (poštenega in hrabrega udeleženca prve svetovne vojne), ki naj bi se pripravljala na to, da bi s strelom iz puške opravil z Mussolinijem, ko bi prve dni novembra imel govor v palači Chigi.

Po zaslugi Zanibonijevega lažnega pomagača Karla Quaglie so prišle na dan vse podrobnosti o izvedbi atentata. Policija, ki jo je tedaj že vodil Bocchini, je prevzela vajeti v svoje roke in je lahko pripravila, kar ji je ugajalo. Tri ure pred predvidenim časom so policaji aretirali Zanibonija, oblečenega v svečano oficirsko uniformo, ko je prišel v svojo sobo v hotelu Dragoni. Za plačilo je Carlo Quaglia prejel nasad banan v Somaliji. Toda največ koristi od vsega je imel Arturo Bocchini, ki je na podlagi spodletelega atentata postavil takšno policijsko zgodbo, kot je ustre-

Dino Segre-Pitigrilli, znani italijanski pisatelj lahke literature in fašistični ova-duh

zala fašizmu, sam pa je postal silno mogočna in avtoritativna osebnost. Mussolini je namreč dejal: »Hočemo ustanoviti politično policijo, neke vrste magično oko, ki bi nadzorovalo Italijane, ki bi si z njegovo pomočjo vsak hip ustvaril popolno in vsakodnevno sliko o vsem, kar se govori in dogaja po Italiji. Ljudje, o katerih ni nobenega dvoma, ki se znajo gibati hitro kot kača in pretkano kot lisica, se morajo naučiti umetnosti, kot je izzivanje, se znati gibati med množico, ter se vključiti v katerokoli okolje in vrniti v vse družbene sloje. »Po zadevi Zaniboni, ki jo je tako, srečno (čeprav zelo improvizirano) izpeljal, se je Bocchiniju posrečilo preprečiti duceja, da je njegov načrt mogoče ustvariti; diktator mu je dal proste roke, da ga uresniči.

Arturo Bocchini je bil Napolitanec, na zunaj je bil prisrčen veseljak, v notranjosti pa je bil kruto hladen. Imel je odličen spomin in njegova delovna sposobnost je bila izredna. Bil je v intimnih stikih z navadnimi kriminalci kot vsak policaj njegovega kova. Izkazal se je kot človek, ki je bil sposoben storiti karkoli, samo da bi okrepil svojo oblast. Esesovski polkovnik Eugen Dollman, ki je dobro poznal italijanske razmere in ljudi, je dejal o njem:

»Bocchini se je znal z božansko sposobnostjo znebiti ljubezenskega tekmeca; enostavno ga je poslal na samotni otok na podlagi politične obtožbe, ki jo je skoval on sam.«

Med maloštevilnimi preverljivimi podatki o zaupnikih tajne policije je navedena tudi neka Diana. Njeno pravo ime je bilo Bice Pupleschi, bila je po poklicu kozmetičarka in je imela svoj salon v Rimu. Vsak mesec je prejela iz državne blagajne po 20 000 lir, kar pomeni v današnji vrednosti približno poltretji milijon lir, med drugim je bila tudi ena izmed številnih Bocchinijevih ljubic. Zelo verodostojno sliko tega neapeljskega Don Juana je podal Franco Martinelli. Zanj je bil Bocchini mešanica trdosrčnosti, zgovornosti in megalomanije, ki jim je treba dodati še odlično poznanje ljudi, vprašanj in institucij v njegovem času. Obenem pa je ta mož bil sposoben navezati stike z »najbolj nizkotno kliko«, kadar je hotel utrditi svojo oblast in samovoljo. »Mussolinijevo življenje je zaupano meni«, je nenehno ponavljal vseh štirinajst let svojega gospodovanja.

OVRA je bila izmišljena kratica, tudi tajna politična policija ni nikoli dosegla obsežnosti gestapa. Štela je kakih 100 funkcionarjev in približno 600 agentov, ki so razpolagali z mrežo zunanjih obveščevalcev. To je predstavljalo privilegirano ustanovo. Medtem ko so agenti redne varnostne službe prejeli največ 300 lir mesečne plače, je imel tajni agent 1000 lir dodatka, vodilni uslužbenci pa celo 2000. Toda za ta privilegij ni bilo nobenega jamstva, da bo trajen, kajti vsak hip so uslužbenca »posebnega« oddelka lahko poslali nazaj, od koder je bil prišel, seveda z ukinitvijo stimulacijskega dodatka. Razumljivo je, da je to zagotavljalo šefu slepo in brezpogojno poslušnost tega izbranega oddelka; odgovoren za ta oddelek Michelangelo Di Stefano je lahko uveljavil le toliko avtoritete, kolikor mu jo je dovoljeval Bocchini. Skoraj nič ni veljal za njegovega življenja policijski podšef Carmine Senise in še manj podšef »politične« Guido Leto. Bocchini ni bil mož, ki bi dal prednosti posebni ločeni sekciji policije. Zahteval je, da se njegovim ukazom podreja celotna hierarhija javne varnosti. Svoj proračun je tako neznansko povečal, da je presegel štirikratno vrednost izdatkov celotne francoske varnostne službe. Samo osebni Bocchinijev urad je odvzel redni policijski službi 11 generalnih inšpektorjev, 6 kvestorjev, 4 vicekvestorje, 15 višjih komisarjev, 27 komisarjev in 31 pomočnikov komisarja. Ta organizem je tesno držal na vajetih druge oddelke policije in je predstavljal glavni kvesturinski štab.

Izredno policijsko dejavnost so dopolnjevali karabinjerji, ki jih je bilo dvakrat več kot jih je zdaj, ter še 20 drugih služb politične ali vojaške narave, javne ali napol tajne. V tej mreži, ki je obsegala obmejno policijo in milico, finančno stražo in železniško policijo ter vrsto raznih fašističnih milic, je bilo tudi nekaj takih, ki jih je Mussolini ljubeznivo zaupal svojim starim rasom iz časov pred pohodom na Rim, vendar je vse najstrože nadzoroval Bocchini.

Nadvse zanimiva zadeva pa so bili črni skladi policije, s katerimi je Bocchini prosto razpolagal. Šlo je za nič manj kot 100 milijonov na leto oziroma; glede na kupno moč — 30 današnjih milijard. Ta denar je pomenil finančni instrument za izvajanje pritiska in korupcije s kakršnim ni upravljal dotlej še noben Italijan. Zanesljivo je dokazano, da je dobršen del teh skladov uporabljal ne za preganjanje nasprotnikov režima, temveč za nadzorovanje njegovih najvišjih predstavnikov. Zasledoval je »zlorabe in neupravičeno razkošje« glavnih fašističnih velikašev pa tudi »razkošnost stanovanj in hiš, vile ob morju in v gorah, število služinčadi in svetovljansko življenje«, kot je pojasnjeval v neki skrajno zaupni okrožnici, ki jo je razposlal svojim najbolj zaupnim uradom.

Mussolini je torej imel možnost, da se je posluževal vsakdanjih poročil in podatkov o tatinskem početju svojim pomočnikom. Vsi podatki so bili skrbno zabeleženi in vloženi v posebne mape, ki mu jih je pošiljal njegov vrhovni policaj. Ta material pa je pomenil odlično sredstvo za izsiljevanje in grožnje, s pomočjo kate-

rih je diktator z lahkoto utrjeval svojo osebno veljavo. Ves material je bil primerno »obdelan« (kakor pač je šefu policije prijal), pošiljali pa so mu ga »amaterski« obveščevalci: vratarice, propadle aristokratije, tramvajarji, v dolgove zabredli vojvode, brivci, odvetniki brez strank, prostitutke, zavoženi pisatelji, pismonoše, perice, hotelski receptorji in večni študentje, sami ničvredni ljudje, ki jih vsebuje (sicer samo delno) seznam v nekem uradnem listu iz 1947 leta. Seveda so iz seznama izpadla imena najbolj vidnih osebnosti. Omenili smo že, da je ovaduhinja tajne policije in ljubica njenega šefa Diana prejemale mesečno 20 000 lir; toda tarife za takšne usluge so bile običajno dosti nižje. Veliki informatorji so prejeli po 5000 lir, postopač, ki je od časa do časa med pozdravi pošepnil agentu v civilu manjšo informacijo, pa je dobival po 300 lir. Za vse je veljalo deset zapovedi, ki jih je pismonošo oznanil Guido Leto: »Hitra in pravočasna opozorila. Vselej pozabi na lastno mišljenje o vsem kar slišiš. Svoje opazovanje omejuj na znano okolje in posameznike. Ne posplošuj. Odkritja oddajaj dalje vedno v grobi obliki, ne da bi jih umsko obdelal po indukcijski ali dedukcijski metodi. Izogibaj se nasvetov in namigov. Ne skušaj vplivati na odločitve operativnega centra v Rim. Poročaj o razpoloženju, ne pa o nepomembnem govorčenju. Izogibaj se vsakršnega osebnega tolmačenja. Strogo ločuj znana in dokazana dejstva od tistega, česar ne moreš preveriti.«

Center si je torej pridrževal pravico, da potegne iz odkritij v surovem stanju tisto, kar je najbolj prijalo policijskemu aparatu in njegovemu vodji tako v primeru, ko je šlo za antifašiste, kot takrat ko je prišel na vrsto fašistični veljak (živeč v milosti ali nemilosti).

Kar zadeva preganjanje antifašistov, pravi Ernesto Rossi: »Policija je iz vsipalnikih mlinov posebnega sodišča zbirala žito, ki so ga pridelali obveščevalci. Predtem ga je očistila plev v priporu, med zaslišanji in soočenji, šele nato je bila moka odpeljana v kaznilnice in konfinacijska taborišča; takšne so torej bile posamezne faze postopka, ki je zagotavljal državno varnost. »Vse skupaj je bilo mešanica laži in resnice, da je že vnaprej bilo olajšano delo poroti, ki je zelo hitro in rade volje potrdila, kar so zahtevali od nje.

Prva bojna črta OVRE je bila v tujini, predvsem v Parizu. Delovala je pod poveljstvom komisarja Vincenza Bellavie (dokler ga ni aretirala francoska policija tik pred izbruhom druge svetovne vojne). Njegov odred je štel precej obveščevalcev iz kategorije 5000 lir na mesec, ki so se znali vrniti med emigrante. Med njimi so bili pisatelji Pitigrilli, Savorelli, Serracchioli, Menapace, Pistocchi, Bazzi in drugi izobraženci.

Druga bojna črta so bile razne policije in obmejna milica, ki so delovale v povezavi s pokrajinskimi komisariati in kvesturami tja do rimskega vrhovnega štaba.

Posebna skrb je bila posvečena Mussolinijevi varnosti. Vsak njegov osebni premik iz Ville Torlonia (to je bila njegova rezidenca), do palače Venezia, je poleg straž na stalnih mestih spremljalo 200 policajev in 10 avtomobilov. Tako imenovana »podtalna četa« je nenehno preprečevala možnost bombnega napada pod okni uradov ali balkonov, kjer se je mudil Mussolini. Končno je obstajala tudi »predsedniška enota«, ki ga je spremljala povsod po državi. Zunaj nje so bili policaji preoblečeni bodisi v rudarje, železničarje, kmetovalce, kolesarje, očete številnih otrok ali diplomate v frakih, kar je bilo odvisno od okolja, v katerem je potekalo srečanje.

Često se je dogajalo, da so se agenti preoblekli v ženske, nadedli lasulje, zlasti med vinskimi trgovinami, počastitvami mater s številnimi otroki ali prazniki mlačve, kjer je Duce zelo rad zaplesal na kmečkih dvoriščih. Najraje je imel močne in debelušne kmetice. Ko je nekoč plesal med nekoliko premočnim objemanjem in

otipavanjem, je v južnjaškem narečju zaslišal besede svoje dame: »Ekselenca, jaz sem agent.«

Toda ta velikanski in dragi aparat za diktatorjevo osebno varnost ni bil posebno učinkovit. Znani antifašist Ernesto Rossi, ki so ga zaman iskali štiri leta po tujini, je medtem mirno poučeval kot redni profesor na tehniški šoli v Bergamu. Tako šolsko nadzorništvo kot prosvetno ministrstvo sta ga imela na svojih spiskih in vsak mesec je prejemal na dom pripadajočo plačo. V teh štirih letih je mirno odšel štirikrat v Pariz, ne da bi imel potni list. Aretirali so ga šele leta 1930.

Številni Turatijevi in Rosselijevi pobegi v tujino kljub vsem kopenskim in pomorskimi policijam dokazujejo, da Bocchinijeva zgradba, ki je potrebovala velikanska denarna sredstva, ni zagotovila zaželenih učinkovitosti. Presenetljiv je tudi primer komunistične stranke, ki je v času dveh desetletij diktature ohranila v ilegali vso svojo kadrovsko strukturo. Čeprav je bil lov na komuniste poglavitna skrb Bocchinijeve policije, se je pojavila ob osvoboditvi KPI v sedanji obliki. Politična policija ni bila sposobna, da bi prestregla pismo, ki je bilo naslovljeno (čeprav brez hudobnih namenov) »Največjemu pajacu sveta, Rim«. Veleugledni gospodar palače Venezia ga je dobil v roke z redno pošto kljub številnim policijskim kontrolam.

Po Zanibojevi zadevi je velikanski policijski stroj, ki se je skrival pod imenom OVRA, dosegel samo še dva vidna uspeha, pa še ta dva je pripisati osebni pobudi dveh vohunov boljšega kova; prvi je bil bankrotirani Carlo del Re, ki je obvladal mnogo jezikov, drugi pa pisec pornografskih romanov Pitigrilli oziroma Dino Segre. Carlo Del Re je bil sprva furlanski antifašist, ki je bil domač med nasprotniki režima tako v tujini kot v Italiji. Tovariši so ga zelo cenili zaradi izredne inteligence, kulture in iznajdljivosti. Gibanje Giustizia e Libertà, mu je omogočilo, da je do potankosti vedel vse o njegovem delovanju. Vendar je ta nadvse bistri in delavni antifašist imel hudo napako, da je bil strasten igravec za denar. V letu 1929 si je nakopal 126.000 lir dolga, t.j. približno 20 milijonov v današnji vrednosti. Tedaj se je odločil, da bo prodal vse, kar ve, Bocchinijevi policiji, če bi le-ta poskrbela za izbris dolgov. Posledica njegove ovadbe je bila aretacija Ernesta Rossija, Riccarda Bauerja, Umberta Ceve in kakih 60 drugih članov Giustizia e Libertà, ki so se pripravljali na anarhistične napade z dinamitom po raznih mestih v Italiji. OVRA je dosegla s tem velikanski uspeh.

Zgodbe Carla Del Reja pa s tem še ni bilo konec, ker svojih dolgov iz hazardnih iger ni in ni mogel poravnati. Podjetni izdajalec je sprožil neverjetno obilno korespondenco z Bocchinijem in po letu 1940 z njegovimi nasledniki do leta 1944. Vohun je dosegel, da ga je vzdrževala policija ob velikih stroških. Zatrjeval je, da zaradi svojega sramotnega pečata ne more shajati z drugačnimi plačili. Njegova pisma, ki so jih našli nedotaknjena, odkrivajo naravnost neverjetno moralno izsiljevanje. Iz njih je razvidna vsa zgrešena logika, na kateri je slonela praksa fašistične policije. Ta človeška razvalina, ki bi jo katerakoli druga »služba« spravila na drugi svet z revolverskim strelom, je v letih 1930—1938 pospravila ob poravnavi omenjenih starih dolgov še celih takratnih 400.000 lir. Potem so ga zaposlili v nekem državnem uradu za vojaško preskrbo in mu dali veliko plačo. Poleg tega pa mu je bil omogočen dodatni zaslužek zaradi raznih nalog, ki jih je opravljal v tujini. Kljub temu je del Re izsilil še nekaj denarja celo od denarnega zavoda Banca Nazionale del Lavoro.

Drugi vohunski knez iz Bocchinijevega aparata je bil Pitigrilli. Čeprav je bil avtor zelo uspešnih del »Dolicocéfala bionda«, »Mammiferi di lusso«, »Cocaina« in »Odore di femmina« pa še drugih romanov, se je 1930. leta zapletel v Torinu v za-

*Guido Leto, zadnji odgovorni vodja sa-
lojske politične policije*

motano erotično politično zadevo, zaradi katere se je sprl s torinskim pokrajinskim sekretarjem fašistične partije Petrom Brandimartejem. Ta mu je prisolil nekaj zaušnic in pornografski pisatelj se je med velikim hrupom izselil v Francijo, kjer se je začel izdajati za antifašističnega borca. Po zaslugi svojih del in poznanstev v francoskih literarnih krogih je postal ugleden član italijanske antifašistične družbe v Parizu. Lahko se je zbližal z ljudmi kot so bili Carlo Rosselli in Emilio Lussu, najvidnejša in najodločnejša predstavnika antifašizma. Toda dne 5. maja 1930, se je v rimskem arhivu tajne politične policije pojavil zapis: »Pilli sprejet kot obveščevalec za Francijo, mesečno plačilo 5000 lir, možnost povišanja ali izplačila izrednih stroškov.«

Domenico Zucaro je zbral v nekem svojem delu nekaj odkritij iz pisateljevih pisem. Gre za mešanico med resničnimi in lažnimi vestmi, saj je Pilli ali Pitigrilli ali Dino Segre ob pomanjkanju resničnih vesti pošiljal nadrejenim izmišljotine. Kot pisatelju mu to ni bilo težko, ker je imel v glavi kaj več kot vsi policaji z Bocchinijem vred.

Pitigrilli se je zavedal, da Bocchini uživa zaupanje predvsem kot neprobojni rešilni pas za krogle, usmerjen proti Benitu Mussoliniju. V nekem pismu Bocchiniju pripisuje Emiliju Lussuju stavke, ki so plod čiste domišljije in jih ta ni nikoli izrekel: »Če bi Duce umrl, bi njegovo nasledstvo s politbirojem naslednikov povzročilo med prebivalstvom padec zaupanja v kralja in celo generale. Kralj bi razgibal generale, ti pa se ne bi potrudili, da bi preprečili uboj ljudi de Vechijevega ali Farnaccijevega kova.« Toda prav te besede je rad slišal Bocchini iz ust nasprotnikov

režima in jih sporočal duceju, da si je lahko utrjeval predprave režimskega psa čuvaja. Pitigrilli pa je iz takšnih »odkritij« vlek delar in užival brezskrbno življenje v Parizu od 1930. do 1939. leta. Od časa do časa se je vrnil v Torino, da bi povezoval antifašiste v Parizu s piemontsko skupino. Leta 1935 mu je uspelo, da je omogočil aretacijo številnih sodržavljanov (povečini osebnih prijateljev), med katerimi so bili tudi Vittorio Foa, Cesare Pavese, Leone Ginzburg, Carlo Levi, Massimi Mila, Michele Giua, Vindice Cavallera in drugi intelektualci. Obsodili so jih na 3 do 5 let ječe. Potrebni so bili dolgotrajni napor, da je Michele Giua po spominu obnovil potek dogodkov in odkril izdajalca. Iz zapora je poslal sporočilo v Pariz, kjer je Pitigrilli nadaljeval svoje umazano početje. Leta 1939 je bilo že vsem znano, kakšna je bila njegova vloga. Nekega dne ga je na Montparnassu srečal Emilio Lussu. Pornografski romanopisec ga je pozdravil brez oklevanja in sramu, rekoč: »Oprostite, ali niste vi poslanec Lussu, katerega sem imel čast spoznati pred nekaj leti?« »Seveda sem,« mu je odgovoril Lussu, »ti pa si tisti ničvrednež, ki mu je ime Pitigrilli. Poberi se mi izpred oči, ker na takega človeka pištola sama strelja. Pitigrilli se mu je znova poklonil, se nasmehnil in umaknil.

Za tretji napad na vodilne antifašiste, t.j. za umor dveh bratov Rosselli 1937. leta v kraju Bagnoles-de-l'Orne Bocchinijeva drago plačana policija ni imela dovolj moči.

Carlo Rosselli ni bil samo najodločnejši med antifašističnimi voditelji, marveč je bil tudi glavni zagovornik zamisli, da je treba likvidirati diktatorja, znal se je izogibati številnim pastem, vsak dan je razmišljal, kako bi predrli zaščitni krog, ki je obdajal Mussolinija. Fašisti so se ga zelo bali, ker je imel na razpolago velika denarna sredstva, katera je v celoti namenil antifašističnemu boju. Bil je sposoben financirati izvedbo odločilnega udarca v pravem trenutku. Toda Mussolini se je šele med špansko vojno odločil, da bo dal odstraniti Rosselija kot najnevarnejšega nasprotnika. Carlo Rosselli je bil namreč med prvimi politik na svetu, ki so razumeli, da bi po porazu Francovega fašizma mogli z majhnim trudom (tako je pač menil on) preprečiti Hitlerju in Mussoliniju nakano, da si podredita Evropo. Če ne bi njegov poziv naletel na gluha ušesa, bi utegnili biti konec celotne berlinske in rimske zamisli. Zato je Carlo Rosselli skupaj z bratom Nellom izgubil življenje na izletu v majhni normanski vasi. Za ta umor so bile napete vse sile. Režim je naletel na pomoč tudi v krogih kraljeve vojske. Glavni štab vojske, ki ga je vodil Pietro Badoglio, vojaška obveščevalna SIM pod vodstvom generala Roatta in Ciano-vo zunanje ministrstvo so porabili mnogo denarja in mnogo časa, da so organizirali in kraljevsko plačali skupini najslabših izmed francoskih fašistov (cagoullards), da so umorili oba brata.

Na procesu, ki je bil v Rimu kmalu po osvoboditvi, je bilo jasno dokazano, da so pri umoru sodelovali poleg fašističnih tudi kraljevski krogi. OVRA je seveda tudi pristavila svoj lonček. Če jih po vojni angloameriške oblasti ne bi zaščitile, bi številni tedanji politiki z Badogliem na čelu morali prejeti zaslužen kazni za svojo sokrivdo, vendar je prišel na zatožno klop samo general Mario Roatta, ki pa se je izognil kazni z begom tik pred razsodbo. Njegov pobeg je bil načrtan in formalna kazni mu je bila kmalu izbrisana z amnestijo. Pri obravnavi teh sporov med starimi fašisti in udeleženci zloma fašizma dne 25. julija 1943, so zavezniške politične in vojaške oblasti razkrile tudi umazano početje OVRE v obdobju 1940–1944.

Bocchini je umrl konec 1940. leta, hkrati z njim pa je izginila s prizorišča tudi njegova desna roka Michelangelo Di Stefano. Takrat je Mussolini utrpel že hude poraze. Hitlerju ni uspelo, da bi uklonil Veliko Britanijo, kljub zmagi nad Francijo in bliskovita vojna se je sprevrgla v izčrpavajočo, kajti nasprotniki so razpolagali

z dosti večjo močjo v ladjevju. Na notranjem prizorišču v Italiji pa je bilo čutiti nekaj novega. Šef javne varnosti je postal Carmine Senise, politične policije pa Guido Leto. To je takoj označevalo nastanek novega vzdušja med fašističnim režimom in njegovimi aparati prisile; očiten odraz novega načina gledanja s strani kralja Victorja Emanuela III., tega botra fašistične mafije. To dokazujejo dvoumne, sicer pa pomembne besede, ki jih je spregovoril Carmine Senise ob prevzemu oblasti. Dejal je, da je zgolj »služabnik države, ki ni niti fašist niti antifašist«. »Služim Mussoliniju«, je poudaril, »samo zato, ker Mussolini vlada naši deželi.« Pomen teh besed je bil razumljiv dve in pol leti pozneje, ko je Carmine Senise na kraljev ukaz vodil »operacijo rešilni voz« v vseh podrobnostih. Tistega dne je v rekordnem času štirih ur likvidiral dvajset let trajajočo oblast duceja in fašizma.

Mussolinijev podsekretar za notranje zadeve Guido Buffarini Guidi, ki je zavohal novi veter in ustanovil neke vrste zasebne OVRE, da je lahko nadzoroval vsak gib legalnega šefa policije, je bil odstavljen s položaja spomladi 1943. leta in zamenjan z Umberto Albinijem, ta pa je bil do kraja vdan kralju in dinastiji. Mussolini je v Salòju menil o njem, da je toliko grdega obraza kot umazane duše, vse je vedel pa ničesar povedal. Veliki brodolom 25. julija 1943 je zapeljal »novo« kraljevo in badogliansko Italijo iz nemških voda v angloameriške. Ko je po 8. septembru 1943 Viktor Emanuel zbežal s svojim predsednikom vlade, člani družine in generali v Bari, je Carmine Senise ostal na svojem mestu. Takoj se je lotil »osvoboditve« Mussolinija z Gran Sassa. Potem so ga internirali v Nemčijo, vendar ga niso poslali v taborišče smrti marveč v majhen in oddaljen hotel na Bavarskem, kot je zapisal v svojih spominih. V udobju je mirno čakal na konec vojne in dočakal lepo pokojnino.

V vladi 45 dni se je Senisijeva desna roka Guido Leto moral preseliti na sever. V salòjski republiki je postal namestnik šefa policije in med glavnimi pomagači je imel krvoločnega Tullia Tamburinja, ki je pripadal nekdanji skvadristični tolpi »Disperata« iz Firenc. V štirinajstih letih Bocchinijevega sultanata je bil odrinjen v stran, tokrat pa je splaval na površje skupaj z drugimi toljavi, starimi in novimi.

Salòjska policija se ni ozirala na formalno legalnost svojih ukrepov. Postala je čisto navaden urad za zvezo med posamezniki, izvajalci zločinov, kot so bile tolpe Muti, Memento audere semper (X. MAS), mučitelji Bardi Pollastrini, Franquinet, Carita, Koch, Occhetto, Caruso in drugi. Toda Guido Leto se je zelo spretno ravnal po lastnem scenariju sredi teh krvavih orgij. V svojih knjigah, ki jih je napisal pozneje, se pogosto hvalisa, da je rešil mučenja in smrti marsikaterega antifašista. To mu smemo verjeti. Po ukazu, ki ga je prejel od Seniseja in prej od pobeglih veličin (tj. po 8. septembru 1943), je moral predvsem beležiti, registrirati in arhivirati v »najstrožje zaupne dosjeje«, vse, kar se je dogajalo na področju fašistične republike.

Ameriške in predvsem britanske okupacijske oblasti so se ob koncu vojne dogovorile, da bi od zločinskega početja salòjske republike prišlo na dan le tisto, kar jim je prijalo. Dopustili so, da so bila objavljena zgolj imena redkih grešnih kozlov. Zato niso dovolili, da bi izbrisali s seznama sodelavcev OVRE imena, kot Pitigrilli. In prva razkritja o delovanju OVRE so prišla na dan šele po padcu Parrijeve vlade. Neodstranljivi nagrobnik je za večne čase lahko skril pod zemljo nešteta imena in priimke sodelavcev takojimeno OVRE. Zelo bi nas veselilo, ko bi mogli vsaj nekoliko osvetliti sramotno temino, v katero je zavito delovanje vrhov fašistične politične policije. Že objava popolnejšega seznama imen bi pomenila veliko. Na žalost, pa se do celotne resnice ne bomo mogli dokopati.

Ob 8. marcu — dnevu žensk. Ta dan slavijo ženske v številnih demokratičnih državah in deželah z geslom, katerega vsebina je: politična in socialna enakopravnost. Dan žena je predlagala Klara Zetkin na mednarodni konferenci socialistk leta 1910 v Koepenhamenu. Odtlej ima ta dan mednarodni značaj. Jugoslovanske ženske so si priborile pravice, ki jih ima na programu osmi marec, v narodnoosvobodilnem boju.

Lili Novy

Brinje

*Kadar bridki mraz pritiska,
sever veje čez goré,
kadar skrb med prsti stiska
tvoje žalostno srce,
pojdi ven med nizko brinje!
Na hrápavih rôkah vej,
kjer se že srebrika inje,
črne jagode poglej!*

*Drobne jagode, neznatne,
ki jih temni ptič pozna,
blagodejne, dobrodatne
še pod krpami snegá.
Takah jagod si naberi,
med grmovjem jih užij,
svojo pot domov uberi
in se tiho vase skrij.*

*Grm pod skorjo še varúje
trpko in duhtečo moč,
ko pestí ga zmeraj huje
ostrogleda zimska noč.
Ptič je senca v senci grma,
kakor da ga ni, molči,
jagode so tista krma,
ki mu še ogreva kri.*

*Nič ne pričakuj odjuge!
Saj je dolgo še ne bo.
Nôsi breme svoje tuge
tja pod skalnato goró.
Tam dajal ti za krepilo
črnih jagod bo grmûč,
dòkler se ne bo talilo,
dòkler ne zakliče ptič. —*

Črtomir Šinkovec

Zvesta žena

*Ne čudi se, moj dragi, da po dolgem času
to pismo boš prejel iz Coronea,
ne veš, kako še misel nate me odžveja,
ko spremljam partizana te po kršnem Krasu.*

*Ko odšel si, razdejali volkodlaki so ognjišča,
izropali nam dom in ogenj podtaknili,
otroke bose v snegu so k sosedu napodili,
odgnali mene v noč ob svitu pogorišča.*

*Pod točo psovki med bajoneti in kopiti,
so gnali kot morilko me na pot do ječe;
da ti ostal si živ — svetila mi je lučka sreče
in v njenem svitu spredam te svilene niti.*

*Z ničemer več ne spravijo me na kolena,
kljubujem jim v tem vlažnem mraku Trsta
in vem, če ječa meni bo in mnogim krsta,
bolj kot žrtve je svoboda dragocena . . .*

*Le sanj me strah je, sanj, da dragi si umrl,
da padel v krvi si mi na zeleno travo
in ko v naročje sem si dala tvojo glavo,
že gomazel ti je v očeh pri črvu črv.*

*Od tega sem strahu vsa prepojena,
zavračam hudo slutnjo, ki se v srcu drami:
razgrizla mrežo bi, razgrebla zid z rokami,
da šla v svobodo bi ob možu zvesta žena . . .*

Franc Križnar

Glasba v narodnoosvobodilnem boju 1941—1945

1. nadaljevanje

1. Organizacija kulturnega in še posebej glasbenega življenja v enotah partizanske vojske

Za pregled organiziranosti kulturnega in še posebej glasbenega življenja v enotah partizanske vojske naše NOB v času 1941—1945 bi bilo najprej potrebno pregledati hierarhično (vertikalno) ureditev partizanskih enot, njihovo razporeditev v geografskem prostoru Slovenije, časovno opredelitev (nastanek) in številčnost.¹⁷ Obenem pa bi ob tem pregledu takoj ugotovili, da bi se ob vsakem naslednjem časovnem obdobju vsi eventuelni podatki nenehno spreminjali.¹⁸ Kaj pomeni to? Nenehno nastajanje novih in novih¹⁹ partizanskih enot, ki so se ob samem začetku (26. aprila do 22. junija 1941) organiziranja OF imenovala:

Vrhovni plenum OF (IO OF in sekretariat IO OF):

— pokrajinski odbori OF (za Štajersko ali severno Slovenijo, Primorsko, Gorenjsko in Koroško),

— okrožni odbori OF:

okrajni (= rajonski) odbori OF in kvarti-matični odbori OF ter terenski odbori OF.²⁰

Obenem pa je bila partizanska vojska v letu 1941 organizirana in se je združevala v večje enote po naslednjem principu:²¹

vodi → čete → bataljoni → brigade

Tako je bilo na ožjem Slovenskem ozemlju v zgodnji zimi 1941 31 čet, organiziranih v naslednje večje enote po zgoraj navedenem načinu.

Poleg odborov OF in partizanskih enot so bile v Ljubljani (spomladi 1942)²³ na področju uličnih ali terenskih odborov OF organizirane desetine narodne zaščite (NZ),²⁴ ki so bile neposredno podrejene OF:

- v večjih terenskih odborih OF: vod (sestavljeno iz štirih desetih),
- v kvartih OF: četa (sestavljena iz štirih vodov),
- v rajonih OF: bataljon (sestavljen iz 3—4 čet).

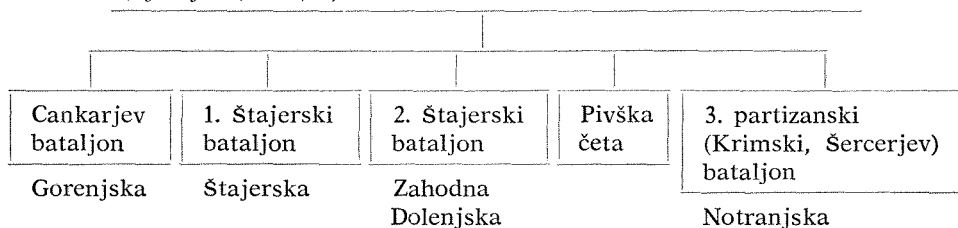
V tem času pa poznamo še tretjo organizirano vojaško dejavnost v Ljubljani — varnostnoobveščevalno skupino (VOS),²⁵ ki je bila neposredno podrejena KPS.

Prve slovenske brigade so bile formirane na osnovi izkušenj ljudske vstaje v Srbiji. Proces stalnega odcepljanja brigad in višjih regularnih enot vojske iz osnovnih partizanskih odredov, to se pravi proces ustvarjanja regularne armade iz borbenih organov ljudske vstaje, je v Sloveniji kot v vsej državi, dobil tako rekoč klasično obliko; na določenem teritoriju pa so še ostali vezani partizanski odredi — osnova brigad.²⁶

Nadaljnji razvoj organiziranja partizanskih enot je do maja 1945 v glavnem predstavljal nastajanje novih in novih partizanskih enot, ki so se zaradi vse večjega priliva prebivalstva v enote aktivne partizanske vojske združevale v vse večje partizanske enote višjega reda. Če smo že za leto 1941 omenili 31 partizanskih čet na Slovenskem, je povsem normalno, da so se le-te že 1941. leta združevale v večje (vertikalno organizirane) partizanske enote:

čete v *bataljone*, bataljoni v *brigade*, brigade v *divizije*, divizije pa v *korpuse*.

(Ljubljana, 1941/42)^{26a} — GLAVNO POVELJSTVO NOV IN POS

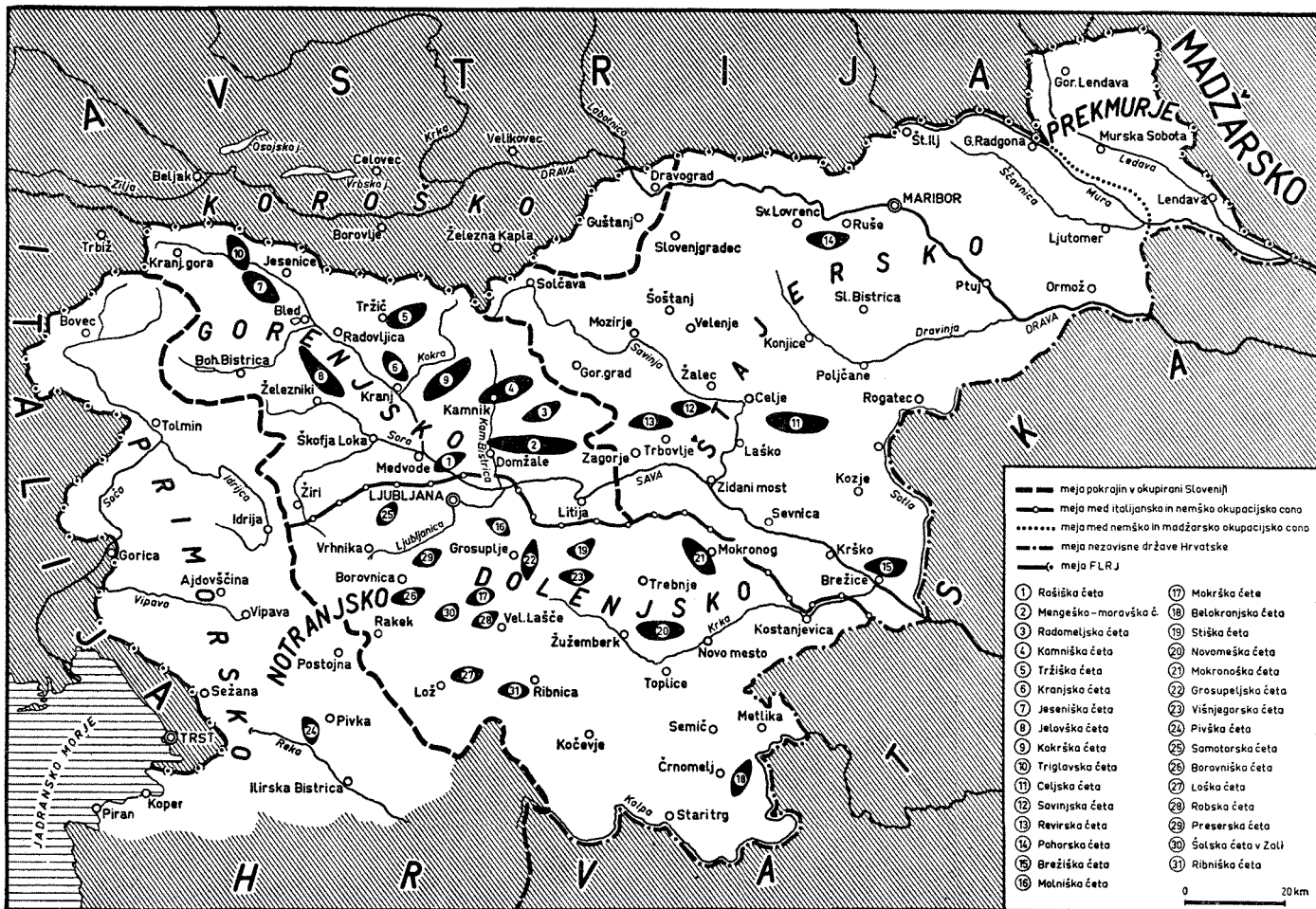

Zvezo so vzdrževali trije pokrajinski štabi za:

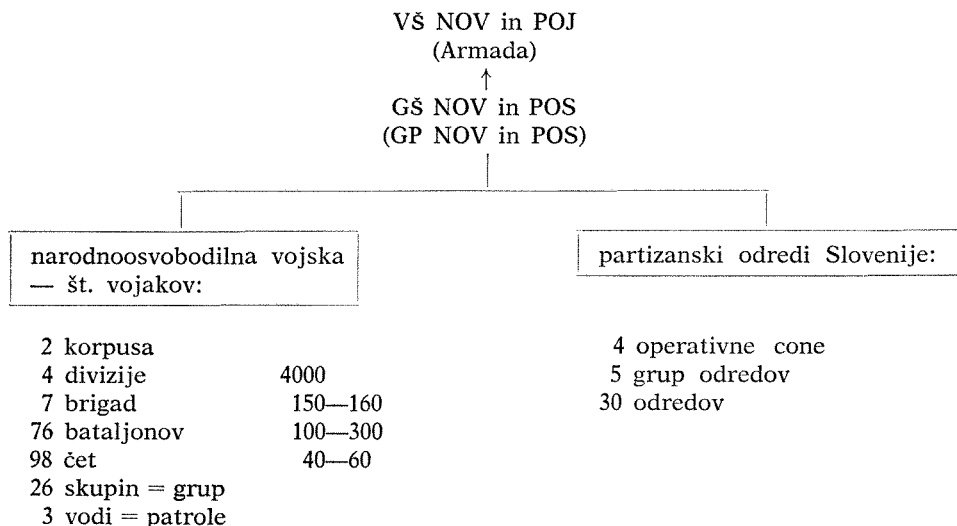
— Štajersko	} imenovani
ŠTABI GRUP
ODREDOV
— Gorenjsko in	
— Ljubljansko pokrajino	

Glede narodnoosvobodilne vojske, organizirane po zgoraj navedenem principu, imamo leta 1942 na Slovenskem partizanske odrede Slovenije: *štiri operativne cone* (za Gorenjsko, Notranjsko, Štajersko in Primorsko), ki vključujejo pet *grup odredov*, sestavljenih iz 30 *odredov*.

Obema sistemoma partizanskih enot na Slovenskem²⁷ poveljuje Glavno poveljstvo NOV in POS,²⁸ GŠ NOV in POS pa je neposredno podrejen VŠ NOV in POJ.²⁹ Do 1943 je bilo na celotnem slovenskem ozemlju ustanovljenih 255 partizanskih enot.³⁰

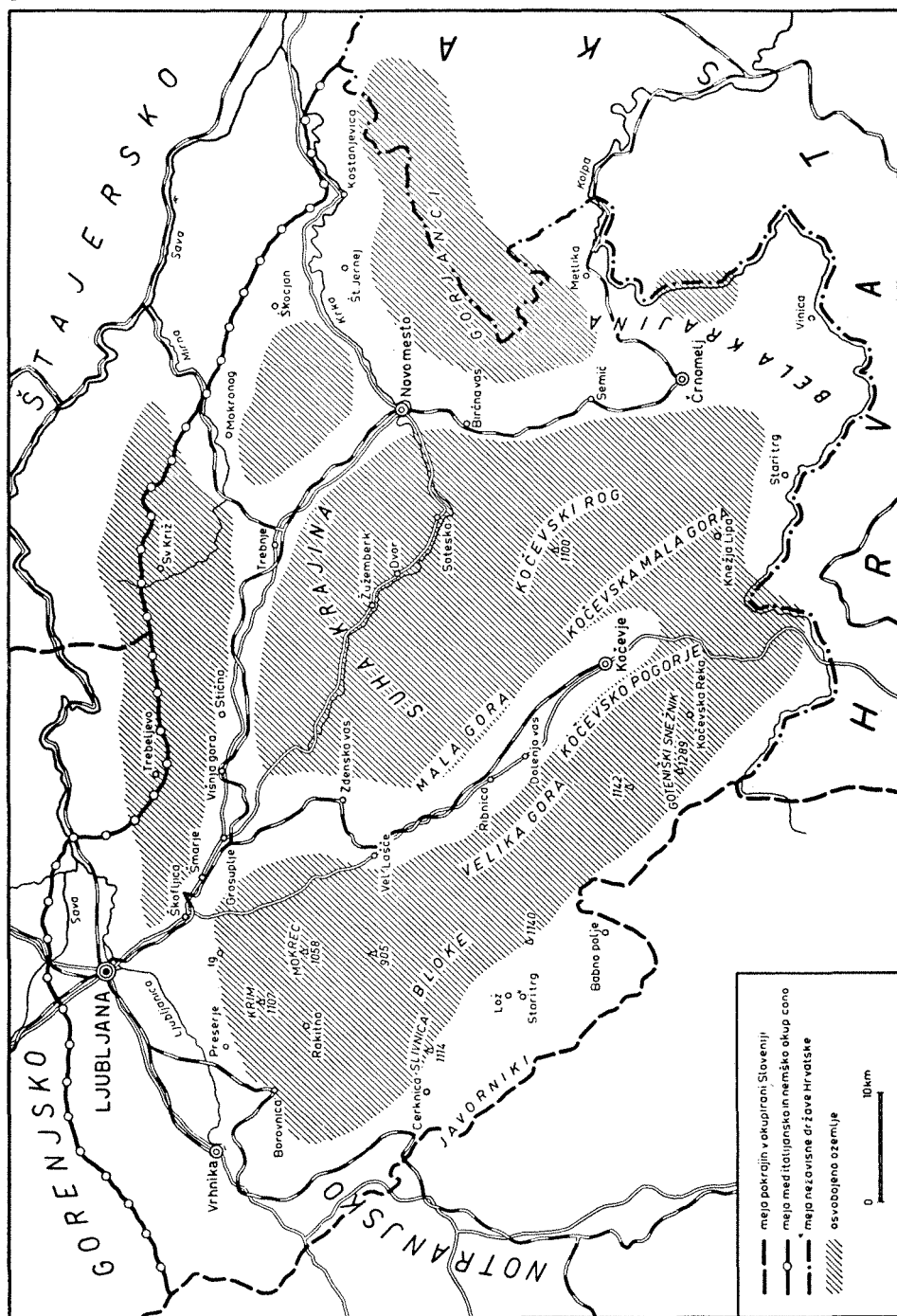
ŠTEVILO IN NAZIVI PARTIZANSKIH ENOT, USTANOVLJENIH NA SLOVENSKEM DO 1943.^{30a}

Po skrčenem pregledu partizanskih enot na Slovenskem naj v prehodu na ugotavljanje kulturnega in še posebej glasbenega življenja podamo okupatorjevi ugotovitvi, da potrđita nekatera dejstva, ki so za nadaljnjo obravnavo posebnega pomena. Italijanski general Mario Robotti tako ugotavlja jeseni 1941;³¹ »... Slovenci so ljudje, ki ljubijo umetnost in glasbo...« Koroški nacist Maier Kaibitsch pa 1942 naslednje:³² »...z one (gorenjske) strani so bili v Rož, v pliberško območje organizirani izleti slovenskih pevskih društev, pri čemer je prišlo do pravih pobratimovskih praznikov...«

In kakšno je bilo stanje na Slovenskem takoj po okupaciji,³³ preden lahko govorimo o kulturnem in posebej še o glasbenem življenju v enotah partizanske vojske? V Ljubljani, ki je bila gospodarsko, politično in kulturno središče vseh slovenskih pokrajin, so se naselili Italijani. Tu so ostale slovenske šole, delovali sta operno in dramsko gledališče, izhajalo je nekaj časopisov in delovalo nekaj založb. Novi gospodarji so prirejali koncerte in operne nastope slovitih italijanskih umetnikov ter dovoljevali domače glasbene prireditve. Tako je do neke mere bil odnos nove oblasti do slovenske Drame in Opere prizanesljiv. Bolj kakor za Dramo pa so se italijanski okupatorji zanimali za Opero. Tuji gospodarji so pošiljali gostovat v Ljubljano svoje pevce, pevske zборе, virtuoze, da, celo operni ansambel iz Rima.³⁴ Popolni kulturni molk, ki je zavladal v Ljubljani³⁵ pa je Italijane kmalu odvrnil tudi od tega. Nemški okupatorji, ki so v Ljubljani jeseni 1943. zamenjali kapitulirane italijanske fašiste, pa s podobnim kulturnim delovanjem niti niso poskusili. Vse kar pa so Italijani pustili starega, oziroma kar so dali novega pa je smelo služiti samo njihovim fašističnim, političnim, kulturnim in gospodarskim ciljem. Z vsem tem, kar so počeli v kulturi drugače kot Madžari in Nemci, kulturna avtonomija Ljubljanske province, niti malo ni razrahljala italijanskega raznarodovalnega sistema.³⁶

Okupacijska razmejitev Slovenije. Črtaste lise na zemljevidu so osvobojeno ozemlje spomladi 1942

Kulturni delavci so bili udeleženi že na ustanovnem sestanku Protiimperialistične fronte, ki se je koncem junija 1941. v Ljubljani preimenovala v OF slovenskega naroda. To je že 1941. napovedovalo veliko udeležbo slovenskih kulturnih delavcev v osvobodilnem gibanju. Obenem pa to pomeni pozornost, ki so jo organizatorji OF pripisovali deležu kulture in kulturnih delavcev. Naša kultura je bila tako od samega začetka prisotna v velikem zgodovinskem trenutku našega naroda.³⁷ Ob tem pa okupatorji niso mirovali, saj je bilo prve dni aktivnosti OF v zaporih Ljubljanske pokrajine največ inteligence, visokošolske in srednješolske mladine.³⁸

Organizirani kulturni delavci — partijci pa so že od vsega začetka sestavljali posebno partijsko kulturniško celico, ki je zbiral v svoj krog slovenske ustvarjalce in poustvarjalce ter jih organizirala v kulturniške skupine OF. Organizacijsko je to pripeljalo do prvega kulturniškega plenuma OF.³⁹ Skladatelj in glasbenike je predstavljal skladatelj Blaž Arnič;⁴⁰ v plenum pa so bili vključeni številni drugi ustvarjajoči in poustvarjajoči umetniki in znanstveniki. Iz vrst sodelujočih so izvolili akcijski odbor kulturniške organizacije OF.⁴¹ Tudi vanj je bil izvoljen Blaž Arnič⁴², vsi člani odbora pa so bili povezani z zaupniki na umetniških ustanovah, znanstvenih institucijah in na vseh šolah do univerze. Kulturni delavci, pristaši OF, pa so bili znotraj tega organizirani po strokah⁴³, in sicer strokovno ločeno. Glasbeniki so se kot ostali njihovi tovariši v odborih, ki so se imenovali terenski odbori, povezovali navzgor v matične odbore.

V Ljubljani je bil ustanovljen marca 1942. Vodil ga je sekretar Franc Šturm, člani pa so bili skladatelji Karol Pahor, Makso Pirnik in Sveto Marolt-Špik. Slednji je povezoval študente akademije za glasbo. Vsak član matičnega odbora je obiskoval več terenskih odborov, katerih število je prav tedaj posebno med slušatelji na akademiji zelo naraslo. Ko so kasneje Franca Šturma pritegnili k delu v glavni odbor kulturnih delavcev, je postal sekretar matičnega odbora glasbenikov Makso Pirnik.⁴⁴

Kultura in prosveta sta bili pomemben element osvobodilnega boja in socialistične revolucije in sta nemalo pripomogli k zmagi. Obe sta postali v vojni močno orožje v borbi proti fašistični ideologiji, nacionalizmu, šovinizmu in vsem negativnim tradicijam, ki se jih je pred vojno in še v času NOB posluževala buržoazija v borbi proti delavskemu razredu in drugim naprednim slojem družbe.⁴⁵

Prvi organ ali predstavnik partije v partizanskih enotah za kulturno-prosvetna vprašanja je bil politični komisar. Po vojaškem položaju je bil delegat partije v vojski. Njegova naloga je bila splošna politična propagandna dejavnost in tako tudi kulturno-prosvetno delo.⁴⁶ Politični komisar je formiral kulturno-prosvetne odseke iz vrst borcev, ki so imeli željo in smisel za tako delovanje. Ti odseki so imeli v začetku NOB različne nazive.⁴⁷ Kakor so se večale enote partizanske vojske, tako se je ves čas reorganiziralo tudi kulturno-prosvetno delo. V vseh enotah od čete do bataljona so delovale kulturno-prosvetne grupe, komisije, oddelki, odseki ali skupine. Četne odseke so sestavljali borci, ki so imeli smisel za delo, a ni bilo nujno, da so bili člani KP. Bataljonske kulturno-prosvetne odseke so sestavljali predstavniki četnih oddelkov — člani KP, vodil pa jih je član bataljonskega partijskega biroja. V večjih enotah — brigadah so se najprej formirale kulturniške skupine, kasneje politični oddelki in agit-propi, in od 1944. naprej propagandni odseki (oddelek za politično propagando, kulturno-prosvetno delo in kulturnoizvajalske skupine umetnikov). Pri GŠ NOV in POS je bil formiran Propagandni oddelek.⁴⁸ GŠ NOV in POS pa je ukinil⁴⁹ propagandne odseke v divizijah, kjer pa je še ostal referent za propagando, je predstavljal zvezo med Propagandnim oddel-

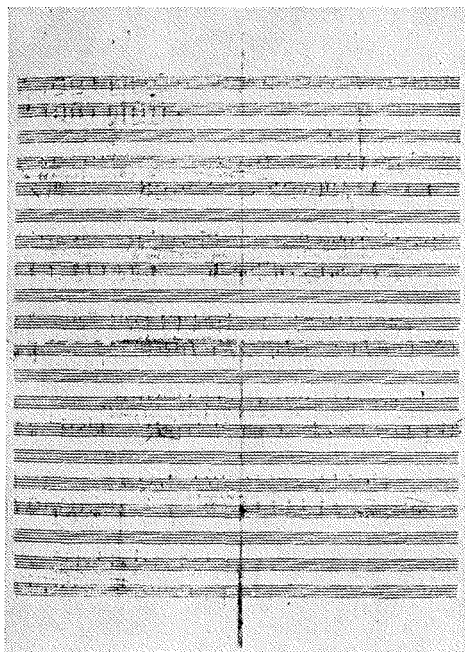

Makso Pirnik, sekretar matičnega odbora glasbenikov

kom GŠ NOV in POS in propagandnimi oddelki korpusov (con) z vojaškimi enotami. Zato pa se v tem času ustanove kulturno-prosvetni odbori.

Sicer pa je kulturno in še posebej glasbeno življenje v partizanskih enotah v času 1941—1945 slonelo na slučajnostih in je bilo odvisno od samega socialnega in izobrazbenega sestava določene partizanske enote. Že zopet pa to ni bilo v vseh enotah enako. Modela še vedno preprosto ni bilo. Enotno pa je bilo to, da so vse partizanske enote do čete⁵⁰ imele harmoniko. Prav tako je imela skoraj vsaka vojaška formacija v velikosti bataljona svoj zbor.⁵¹ Če torej določena partizanska enota ni imela v svojih vrstah kulturnikov, kulturniške skupine ali posameznikov za organizacijo in izvedbo določene kulturne zvrsti, to glasbeno življenje ni imelo posebne vrednosti.⁵² Razmah osvobodilnega gibanja na terenu in potrebe po strokovnih ljudeh v vojski, v zaledju in na prvem slovenskem osvobojenem ozemlju⁵³ so postavili v prvi polovici 1942. tudi vprašanje, kako iz Ljubljane dobiti strokovno izobražene ljudi. Šlo je najprej za potrebe po gledaliških igralcih, ki naj bi bili organizatorji kulturnih prireditev in mitingov.

Krepitev kulturnopropagandnega dela v vojski in med civilnim prebivalstvom pomeni tudi ustanavljanje propagandnih odsekov v bataljonih, odredih in brigadah ter končno v divizijah. Propagandni odseki in kulturne skupine so se vedno bolj sredotočile v večje in višje vojaške enote partizanske vojske, z ukazom GŠ NOV in POS 11. avgusta 1944 pa te še v štabih divizij in nazadnje korpusov. To in pa nenehne ofenzive sovražnika so v letih 1942—1943 terjale utrditev kulturniškega življenja in kulturniške organizacije OF. Ni bilo lahko, saj je bilo mnogo kulturnih delavcev že na terenu, zaprtih ali v internaciji. Poleti 1943 je odšlo na razglas GŠ NOV in POS in IO OF o prostovoljni mobilizaciji kulturnih delavcev na partizansko osvobojeno ozemlje že več kulturnih delavcev, ki so mogli prevzeti ustrezajoče jim kulturne naloge. Med njimi so bili tudi skladatelji in dirigenti: Marjan

Rokopis partizanske skladbe Franca Šturma

Kozina, Karol Pahor, Makso Pirnik, Rado Simoniti, Franc Šturm⁵⁴, Smiljan Samec in Dragotin Cvetko, pevci: Bogdana in Nada Stritar, Mario Kristančič ter plesalka Marta Paulin-Brina.⁵⁵ Kulturna propaganda in prireditve v vojski so bili njihovi pglavitni cilji in naloge. Italijanska kapitulacija jeseni 1943.⁵⁶ pa je mrežo kulturnikov v Ljubljani še zožila. Zaradi belogardističnega pritiska in nemškega nasilja so ti dalje odhajali iz Ljubljane. To je po 1943. bistveno vplivalo na kulturno delo v vojski in na osvobojenem ozemlju, predvsem seveda na Dolenjskem, v izrazito pozitivno povečani meri pa tudi na Primorskem. Z dolenjskega osvobojenega ozemlja so bili v naslednjih mesecih poslani kulturniki na Štajersko. Kulturni delavci so se zaposlili v Upravni komisiji za osvobojeno ozemlje, ki je predstavljala dovršen del slovenskega ozemlja.

Osvobojeno ozemlje v Sloveniji 1943.^{56a}

Bili pa so dodeljeni tudi propagandnim odsekom, ki so jih imele brigade, divizije in glavni štabi, prišli so v uredništva osrednjih civilnih in vojaških listov, sestavljali so okrepjene ali na novo sestavljene igralske skupine, bili so imenovani za člane SNG v Črnomlju ali Znanstvenega instituta, s pomladjo ali poletjem 1944 pa so bili dodeljeni na delo v odseke, ki jih je ustanovilo predsedstvo SNOS. Tako je kongres kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju v Semiču 4. do 6. januarja 1944⁵⁷ predstavljal zbor večine kulturnikov v partizanski vojski. Udeležili so se ga tudi skladatelji, glasbeni poustvarjalci, znanstveniki, pevci, baletniki, publicisti... Kongres je posebej pozdravil s političnim referatom Boris Kidrič, ki je pozitivno ocenil udeležbo slovenskih kulturnih delavcev v osvobodilnem boju in podčrtal še pomanjkljivo upoštevanje nove kulture, ki v najširših plasteh raste iz osvobo-

Blaž Arnič, ki je v prvem kulturniškem plenumu OF predstavljaj skladatelje in glasbenike

dilnega boja. Bogdana in Nada Stritar sta peli solistične skladbe na partizanska besedila, Marta Paulin-Brina pa je plesala. Kongres je sprejel manifest in izjavo kulturnih delavcev ter sklenil predlagati ustanovitev osrednjega partizanskega poklicnega gledališča⁵⁸ in osrednje znanstvene ustanove — Znanstvenega instituta. Vojna leta, kakor jih je preživljala pod trojno zasedbo vsa Slovenija, ne glede na meje, ki so veljale do 1941, so krojila usodo tudi slovenskim kulturnim delavcem in ustvarjalcem. Najbolj je seveda nasilje divjalo nad tistimi, ki so se postavili v bojno vrsto upornega slovenstva. Gotovo v vsej svoji tisočletni zgodovini slovenska kultura ni izgubila v tako kratkem času toliko ustvarjalcev in poustvarjalcev, kolikor jih je v zadnji vojni.⁵⁹ Posledice niso bile majhne, saj so se odražale v nemajhnih zagati v slovenski glasbi po vojni. Za njo je bila bogata tradicija, ki so jo prekinila štiri huda leta drugega svetovnega požara. V teh pa so nastale le maloštevilne večje skladbe. Tudi skladatelje je zajela skrb, ki ni spodbujala k poglobljenemu ustvarjanju. Rodili so se bolj načrti za kasnejše in priložnostne skladbe, ki so kot nekoč budnice podžigale borbo proti tujim zavojevalcem, dvigale narodni ponos in zavest ter krepile duha, da bi ne klonil v neusmiljenem času preizkušnje značajev.⁶⁰

Obdobje NOB tako ne pomeni kulturnega zastoja, temveč na nekaterih področjih celo nujen razcvet. Slovenski umetniki so v ilegali okupiranih mest, v zaporih, taboriščih, enotah partizanske vojske na svoj način bojevali boj z okupatorjem, na osvobojenem ozemlju pa so nastajale še večje možnosti njihovega delovanja. Umetnost je postajala last vsega naroda.⁶¹ V prvih mesecih leta 1944 pa so bolj ali manj uspešno že delovale po vseh brigadah, divizijah in korpusih kulturniške skupine.⁶² Celoten kulturniški aparat na osvobojenem ozemlju pa je vodil v okviru Odseka za prosveto pri predsedstvu SNOS Oddelek za umetnost in ljudsko samodejavnost (prosveto). Oba oddelka sta se junija 1944 spojila v enoten organ, 19. novembra 1944 pa zopet razdelila na dva samostojna oddelka. Kulturno dejavnost v vojski pa je vodil Propagandni oddelek pri GŠ NOV in POS, ki so mu bili neposredno podrejeni vsi propagandni in drugi kulturni odseki in skupine v enotah partizanske vojske. 30. septembra 1944 pa je GŠ NOV in POS ukinil propagandne odseke v divizijah, kjer so ostali le referenti, in tako strnil in osredotočil svoje kulturniške sile.⁶³ Za usposabljanje kadrov v propagandnem in kulturno-prosvetnem delu je Odsek za informacije in propagando pri predsedstvu SNOS organiziral tečaj propagandistov.⁶⁴

Preko kulturnega molka, mitingov, igralskih (gledaliških) skupin in SNG na osvobojenem ozemlju do partizanskih tehnik, ki so izdajale osvobodilni tisk (pesmarice, revije, zbornike...) in skrbi za partizansko glasbo (vojaški pevski zbori, pevovodski-zborovski tečaji, godbe) ter Radia Osvobodilna fronta (ROF) »Kričač«, Znanstvenega instituta, kongresa kulturnih delavcev do Slovenskega umetniškega kluba, lahko beležimo nenehni razvoj teženj IO OF, ki so bile na slovenskem ozemlju načrtane že v začetku NOB — 1941. leta

a) *Kulturni molk*

Kulturniška skupina OF je že aprila 1941 v Ljubljani načrtovala načelno neso delovanje z okupatorjem in popolni kulturni molk. Ta je postal glavna misel in delo že omenjenega akcijskega oziroma glavnega odbora kulturnih delavcev OF; torej eno glavnih gesel poleg oboroženega boja.⁶⁵ Pozivali so k bojkotu obiskov koncertov (pevcev in pevk, glasbenikov nasploh, zborov in umetniških skupin) in celo rimske opere.⁶⁶ Slovenski glasbenik naj ne nastopa! Konec januarja ali v začetku februarja 1942⁶⁷ pa so kulturni delavci na 2. plenarnem sestanku v Ljubljani sprejeli sklep o kulturnem molku.⁶⁸ Svobodna kulturna ustvarjalnost more biti samo v skladu z načeli OF, slovenski kulturni delavec pa naj pod okupatorjevim pokroviteljstvom molči.⁶⁹ Tudi umetniški produkciji je bilo zapovedano, da mora naša pesem, skladba, koncertna prireditev in podobno izražati trpljenje, ponos, pogum in samozavest. Podpreti pa mora vse kulturne prireditve, ki so izraz trenutnega narodovega bistva, žilavosti, odpornosti, enotnosti in borbenosti.⁷⁰ To pa ni pomenilo popolne kulturne nedejavnosti.

Kulturni molk pa je imel za posledico, da so vsaj poklicna združenja in ustanove popolnoma prenehale delovati in z njimi marsikateri skladatelj. Nasprotno pa so Italijani in Nemci med okupacijo podčrtavali pomen svoje lastne kulture in umetnosti. Uspeli pa so v glavnem le z deli tistih starih mojstrov, predvsem klasičkov umetnosti, ki so po svojem univerzalnem izrazu že zdavnaj postali evropska in svetovna last, ne pa fašistični ali nacistični zagovorniki.⁷¹

(Se nadaljuje)

Opombe

¹⁷ Število partizanskih enot in borcev — vojakov v njih.

¹⁸ Celoten razvoj (nastanek, rast, vključevanje v večje vojaške enote, ...) gl. Mikuž, M., *ibid.*, I.—V. knj., Cankarjeva založba, 1960—1973.

¹⁹ Predvsem manjše partizanske enote: vodi (= patrole), skupine (= grupe), čete, ...

²⁰ Mikuž, M., *ibid.*, I. knj., Cankarjeva založba, 1960.

²¹ Partizanski zakon, Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, sredina julija 1941, 11. člen.

²² Prim. Mikuž, M., *ibid.*, str. 224—225 (zemljevid).

²³ Zаметki že konec junija 1941.

²⁴ Mikuž, M., *ibid.*

²⁵ Ustanovljena avgusta 1941.

²⁶ Prim. Katalog Muzeja ljudske revolucije Slovenije, junij 1956, str. 28.

^{26a} Prim. Mikuž, M., *ibid.*, I.—V. knj., Cankarjeva založba, 1960—1973.

²⁷ Enote narodnoosvobodilne vojske (NOV) in enote partizanskih odredov Slovenije (POS).

²⁸ Kasneje (1942) preimenovano v GS.

²⁹ Prim. Mikuž, M., *ibid.*

³⁰ *Ibid.*

^{30a} *Ibid.*

³¹ General Robotti Mario, komandant italijanskega XI. armadnega zbora v Sloveniji, (gl. Mikuž, M., *ibid.*, I. knj., Cankarjeva založba, 1960, str. 217).

³² *Ibid.*, 391—392 in Strekelj, F., Koroška v borbi za svobodo, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 499.

³³ Po 6. aprilu 1941.

³⁴ Izvedli so Verdijevo opero Traviata in Puccinijevo Madame Butterfly.

- ³⁵ 11. septembra 1941.
- ³⁶ Prim. Ferenc, T., Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941 do 1945, 1968.
- ³⁷ Prim. Vidmar, J., Dnevnik, 1968; O pesmi upora, str. 101—106.
- ³⁸ Prim. Kralj, V., Memoari 1941—1945, Perspektive 1962—1963, št. 26, 636.
- ³⁹ Ljubljana — prostori Slovenske matice, 11. september 1941.
- ⁴⁰ Prim. Arnič, B., Delo med kulturniki, Ljubljana v ilegali, I.
- ⁴¹ Ni znano, ali je s takim ali z nazivom Glavni odbor kulturniških delavcev OF, izvoljen na 2. kulturniškem plenumu, konec januarja ali v začetku februarja 1942.
- ⁴² Po spominih pesnika Toneta Seliškarija.
- ⁴³ Fischer, F., Organizacijske oblike in delovne metode slovenskih kulturnih delavcev v OF v okupirani Ljubljani, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Naši razgledi, XV., 1966, št. 1—2, str. 355.
- ⁴⁴ Fischer, F., *ibid.*, str. 356.
- ⁴⁵ Kilibarda, D., Kultura i prosveta u NOR i revoluciji, Svetovanje »Kultura i opštenarodna odbrana«, Novo mesto, oktober 1977, str. 18—19.
- ⁴⁶ *Ibid.*, str. 6.
- ⁴⁷ Kulturniške grupe ali skupine, kulturno-prosvetni odseki Propagandnega oddelka, odseki za propagando ali prosveto, propagandne komisije, propagandni oddelki ali odseki.
- ⁴⁸ Prim. op. 42!
- ⁴⁹ Odredba z dne 30. 09. 1944, orig. v Arhivu Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani.
- ⁵⁰ Korpus, divizija, brigada, bataljon in četa.
- ⁵¹ Priložnostne ali občasne narave, (gl. Kosmač, F., O zametkih gledališke kulture med štajerskimi partizani, od sredine maja 1944 do konca vojne, orig. v Arhivu Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani).
- ⁵² Krmelj Stane, Reteče 101, Skofja Loka, ustna izjava, 18. decembra 1977.
- ⁵³ 1. maj 1942 na Kočevskem; 13. do 16. maj 1942 Loška republika; konec aprila 1942 na Dolenjskem (Šentjernej, Novo mesto, Mokronog).
- ⁵⁴ Odšel iz Ljubljane konec julija 1943, (gl. Budkovič, C., Sveto Marolt-Špik, glasbenik in borec, Partizanska knjiga, 1977).
- ⁵⁵ Gl. Foto arhiv Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani.
- ⁵⁶ 8. september 1943.
- ^{56a} Prim. Mikuž, M., *ibid.*, II. knj., Cankarjeva založba, 1961, str. 80—81 (zemljevid).
- ⁵⁷ Gl. Fischer, F., *ibid.*, str. 316 in Kultura v NOB, Katalog Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani, 1974.
- ⁵⁸ SNG v Črnomlju.
- ⁵⁹ Prim. Smolej, V., *ibid.*, str. 25.
- ⁶⁰ Cvetko, D., Deset let slovenske glasbe, Ljudska pravica, XVI., 1955, št. 106, str. 8—9.
- ⁶¹ Ljudska oblast na Slovenskem 1941—1947, Katalog Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani, 1973.
- ⁶² Kultura v NOB, Katalog Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani, 1974.
- ⁶³ *Ibid.*
- ⁶⁴ *Ibid.*
- ⁶⁵ Prim. Smolej, V., *ibid.*, str. 20.
- ⁶⁶ *Ibid.*, str. 47.
- ⁶⁷ Prim. Fischer, F., *ibid.*, str. 356—358.
- ⁶⁸ Kulturni molk objavljen šele 6. aprila 1942 v Slovenskem poročevalcu, III., 1942, št. 14, (gl. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, II. zv., april—junij 1942, ponatis 1964, dokument št. 3, str. 7—8).
- ⁶⁹ V drugi polovici 1941. leta sta bili organizirani le še dve večji kulturni akciji: 3. decembra 1941 manifestacija ob obletnici Prešernovega rojstva in 11. decembra 1941 koncert Akademskega pevskega zbora, dirigent Francé Marolt, (gl. Cesar, E., O zadnjem koncertu Akademskega pevskega zbora, Borec, XXIX., 1977, št. 11, str. 617 in 619).
- ⁷⁰ Prim. op. 68!
- ⁷¹ Prim. Šivic, P., *ibid.*, str. 3.

Opombe, ki so pod istoimenskim prispevkom izostale v prejšnji številki

- ¹ Prim. Smolej, V., Slovestvo v letih vojne 1941—1945, Zgodovina slovenskega slovstva, VII. knj., Slovenska matica, 1971, 7.
- ² Mikuž, M. Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I. knj., Cankarjeva založba, 1960, 38.
- ³ *Ibid.*, V. knj., Cankarjeva založba, 1973, 12.
- ⁴ V najširšem pomenu besede — »kompozicijska šola«.
- ⁵ Prim. Cvetko, D., Stoletja slovenske glasbe, Cankarjeva založba, 1964, 271.
- ⁶ Cvetko, D., (Slovenska) Partizanska pesem, tipkopis v Muzeju ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani, Baza 13—23, (januar—april 1944).
- ⁷ Cvetko, D., O smernicah in delu sodobne glasbene umetnosti, govor na koncertu 10. junija 1944, tipkopis v Muzeju ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani, 10. 06. 1944.
- ⁸ V poustvarjalnem, ustvarjalnem in organizacijskem smislu.
- ⁹ Prim. Muzička enciklopedija, 3. zv., 386 in Cvetko, C., Glasbena ustvarjalnost v partizanih, Umetnost in kultura, zbornik 100, Zveza kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije, 1975, 39.
- ¹⁰ Slovenski biografski leksikon, 4. zv., 1960—1971, 704, (F. Sturm).
- ¹¹ Lipovšek, M., Sodobni slovenski samospevi, Slovenska glasbena revija, 1956, št. 1, 10—12.
- ¹² Pred drugo svetovno vojno (pred 1941!).
- ¹³ Prim. Cvetko, D., Odras osvobodilne borbe v slovenski glasbi, Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, 394.
- ¹⁴ Manjše forme po obsegu.
- ¹⁵ Od vsega pregledanega in raziskanega razpoložljivega materiala se edinole v enem primeru doslej pojavlja primer posebnega nazivanja glasbene dobe v času NOB 1941—1945 — čas okupacije 1941—1945, (gl. Šivic, P., Rуска glasba in Slovenci, Vestnik slovenske prosvetne zveze, II., 1946, št. 11—12, 3—5.
- ¹⁶ Smolej, V., *ibid.*, 5—10.

Josip Murn-Aleksandrov

Pa ne pojdem prek poljan

*Pa ne pojdem prek poljan,
je v poljani črni vran,
je v poljani noč in dan.*

*Jaz bojim se ga močno,
črno vranje je oko,
črna slutnja gre z menó.*

*Ah, v tujini bodem pal,
vran oči mi izkljuval,
krakal bo, ne žaloval.*

Josip Murn-Aleksandrov

Kmečka pesem

*Prelepa vaša hiša, oj,
prelep je res vaš dvor
in lepa miza bela mi,
nad njo sv. Izidor.*

*Alenčica, Alenčica,
naj sveti Izidor
varuje lepo hiši ti,
varuje lepi dvor!*

*Iz hrama ajda naj diši,
naj očka ti živi,
štej doto, ne preštej je ti
tri dni in tri noči!*

Tone Kebe

Zgodbe iz NOB na Kobariškem

Po prihodu nemških enot v Videm so takoj zamenjali zunanje stražarje zapora in postavili svoje. Le pazniki po hodnikih so bili Italijani, seveda Nemcem naklonjeni, ki so poslej bili pod nadzorstvom novih gospodarjev. Tudi nad upravo zaporov so »držali roko«. Z dokaj različnimi občutki so zaprti aktivisti spremljali vse našete spremembe in dogodke. Slednji dan je prišel na njihova ušesa drugačen val informacij. Prav gotovo je sprožil nešteto razprav in razgovorov z eno samo domnevo, kdaj bodo rešeni. Le redki je bil dodobra seznanjen, kaj se dogaja izven zaporov, v nadiški in v soški dolini. Njihove predstave so ujele samo bled utrip tistega, kar se je dogajalo izven zaporniških zidov. Trume partizanov, osvobojen Kobarid — vse to je bil privid in vizija najbolj lepogledih zaprtih aktivistov. Z upanjem, pa tudi s strahom, so pričakovali nadaljnji razplet. Vselej, ko so najbolj upali, se je zrušilo. Padec fašizma, zlom Italije, pomoč s strani antifašistov, vse je padlo v vodo. Po hodnikih so štorkljali nemški škornji in malo je bilo takrat izgledov za veselo razpoloženje. Nekatere so obdajale zle misli na ponovna mučenja, na internacije, saj so nemškega okupatorja po grozodejstvih že dobro poznali, čeprav še niso občutili njegovega biča. Ob verovanju, da se znebijo rešetak, je bilo precej malodušja, kajti Nemci so se še vedno obnašali gospodovalno in navzven z enako vojaško močjo kot v najboljših dneh zmag in pohodov. Seveda je bila taka bahavost mogoča v zaporih pred nemočnimi ljudmi, vse drugače pa je bilo na frontah.

Kmalu po kosilu, ko se je vsak izmed zapornikov poglobil v svoja razmišljanja, so bile opravljene že vse formalnosti za izpust slovenskih političnih jetnikov. V tej popoldanski uri miru pa so naenkrat tišino pretrgali okovani čevlji hodniških stražarjev. Rožljanje s ključi, odpiranje vrat, klicanje po imenih in priimkih je navdal vse s strahom, da jih morda niso izbrali za talce, za transport in internacije? Kot strela z jasnega se je po hodnikih razširila vest, da so v zapor pripeljali partizane. Eni so mislili, da so jih ujeli in v zapor pripeljali kot jetnike, drugi pa so se že pomirili, saj so Zorka in Miklaviča opazili s hodnika, in oba sta jih veselo pozdravljala. Med tem časom so pazniki, ki so jetnike klicali s popačenimi imeni, že povedali, da gre za resničen izpust. Izidor Gruntar je med prvimi prepoznal Maksa Miklaviča, saj sta bila po aretaciji nekaj časa skupaj zaprta

v Vidmu, Miklavič pa je bil potem poslan v goriške zapore. Amalija Matelič in njeni otroci so spoznali Zorka, ki je bil pred njihovo aretacijo glavni organizator vstaje in vodja organizacijsko politične grupe, ki je tedaj delovala na obronkih Matajurja. Spoznali so ju še nekateri drugi aktivisti, zato so se z mahanjem rok pozdravljali. Vsakdo z drugega konca hodnika so se gledali, ne da bi kaj spregovorili, a njihova srca so bila enako srečna. Celice so se druga za drugo odpirale in praznile. Še vedno je bila med nekaterimi negotovost, ob vsej sreči jim je zastajal dih, še zlasti zato, ker so ob Zorku in Miklaviču opazili tudi nepoznanega nemškega oficirja. Pretehtali so vsako besedo in kretnjo paznikov in stražarjev, vse se jim je zdelo sumljivo.

Leseni mostovži ob stenah, štrleč kot podni velikih stalaž, so bili polni jetnikov in stražarjev. Njihovo štokljanje in glasno govorjenje je pregluševalo in napolnjevalo stene in prostor ozkih kaznilniških hodnikov. Ker so zapori pritlični, ni bila potreba po velikih vrvnih mrežah, ki so jih v drugih zaporih po nadstropjih nape njali, da bi obupance obvarovali pred morebitnimi samomori. Tudi brez mrež v tistem trenutku nobeden izmed ljudi, ki so prihajali iz celic, si ne bi hotel razbijati glave na kamnitih fleh v vznožju zaporov. Vsi so se kar najhitreje pomikali v večjo zbirno sobo, ki je bila na stičišču hodnikov. Eden izmed njih (Perinčič ali Mašera) pa je bil prav v času izpustov zaprt v samici. Nekaj časa si ni znal pojasniti, kaj bi klicanje in štokljanje pomenilo. Počasi je doumel, da gre za izpuščenje. Najbrž je slišal klice svojih sotrpinov in njihovo veselo razpoloženje. Tolkel je po vratih že takrat, ko so bili jetniki na hodnikih, a ga niso slišali. Ko je razmišljal, zakaj ga niso izpustili, so se odprla vrata in še sam se je pridružil rešencem v zbirni sobi. Najbrž so se ga v zadnjem trenutku spomnili njegovi tovariši.

V posebno zbirno sobo so nato prinašali nahrbtnike in pakete s perilom in s civilnimi oblekami. Tedaj so tudi najbolj nejeverni verjeli, da bodo zares izpuščeni. Še malo prej niso mogli verjeti, da bodo Nemci storili kaj takega. Besedica zakaj je bila vsem na ustih, a tedaj jim še ni bila pojasnjena. Pazniki so jih priganjali, da naj se čimprej pripravijo na odhod. To pa je pomenilo pot v svobodo. Razmišljanja so bila preprejena z občutki realnosti in komaj so čakali, da bi prestopili še zadnja vrata zavora.

V ječi je bilo tedaj zaprtih šest Angležev (verjetno so bili zajeti kot padalci), ki so z nekoliko zavisti spremljali izpust slovenskih jetnikov. Pod vplivom ukrepov, ki so omogočili izpust obsojenih aktivistov, so bili opogumljeni in so zahtevali razgovor z upravnikom zaporov. Rudi Mašera, ki zna angleško, je prevajal njihovo zahtevo, upravnik kot zagrizen fašist, pa je zahtevo zavrnil. Pri tem se je izgovarjal, da v tem smislu nima navodil in da jih ne sme izpustiti. S solzami v očeh so nato spremljali izpust.

Medtem sta se Zorko in Miklavič na hodniku v spremstvu oficirja Scheida srečevala z osvobodenci in se z njimi rokovala in poljubljala. Med njimi je prišlo do prisrčnih pogovorov. Vse razpoloženje med rešenci in reševalcema je nenehno opazoval nemški oficir in tudi sam kaj povprašal. Enega izmed rešencev je v nemškem jeziku vprašal, če obvlada njegovo govorico. »Seveda znam nemško, saj sem bil v prvi svetovni vojni v avstrijski vojski ‚Schtellferteiter‘,« mu je odgovoril vprašani. Tudi Franc Šuler iz Čezsoče je govoril z oficirjem Scheidom v nemškem jeziku in le-ta je pokazal še večjo nevoljo nad italijanskimi vojaškimi predhodniki. Še najbolj pa ga je pritegnil pogovor z Izidorjem Gruntarjem, ki mu je v čisti nemščini povedal, da je na Dunaju končal trgovsko akademijo. Ko ga je Scheid vprašal, kako se je na Dunaju počutil, mu je Gruntar odgovoril, zelo dobro, da so Dunajčani

Livek, priljubljeni planinski kraj. V ozadju predgorje Matajurja. V Livku je prizadevno sodelovala z narodnoosvobodilnim gibanjem mama Amalija Matelič s hčer-kama Zofijo in Albino ter s sinom Jožkom

prijetni ljudje. To je bilo zanj laskavo, kajti doma je bil prav z Dunaja. Veselo se je smehljajal. Najbrž je bil tudi Scheid izpusta vesel. Kako bi se sicer opravičil pred predpostavljenimi. Zanj odhod jetnikov v svobodo ni pomenil osrečenje človeških bitij, marveč je videl v njem svoj interes, da je načrte, ki so jih zasnovali z dr. Brandom in Weilandom uspešno uresničil. Pri videmskih vojaških oblastnikih, zlasti pri gestapu, je njihova vojaška avtoriteta obveljala, in prav to si je lajtnant Scheid štel za uspeh. Izpolnil je obljubo in častno besedo tudi do partizanov in zato mu bo lažje izpeljati nadaljnja pogajanja. Tako bodo lahko terjali svoje zahteve, sicer si jih bodo izbojevali z vojaško močjo.

Pot v svobodo

Dan se je prevesil že v pozno popoldansko uro. Nekateri svojci so zunaj nestrpno čakali na trenutek, ko bodo njihovi dragi prestopili zadnji prag zaporov. Velik avtobus, last avtoprevoznika Petra Rosine iz Čedad (Fašistične oblasti so ga preganjale in tudi zaprle zaradi sodelovanja s slovenskimi aktivisti) je na obvestilo Maksa Miklaviča pripeljal pred zapore v ulici Spalato. Takoj, ko je iz zaporov dobil telefonsko sporočilo, je krenil na pot in še pred izpustom prišel na mesto. Obljubil je, da bo rešence zastonj zapeljal do Kobarida.

Pred zaporom sta bila še vedno postavljena tanka in grozeče dvigala jeklene cevi. Grožnja, da bi partizani napadli zapor je odpadla, zato je bila tudi posadka v tankih manj uradna in nič več v pripravljenosti.

Približevala se je že peta ura, ko so se izpuščeni vsuli skozi velika kaznilniška vrata. Tedaj so se strahu otresli tudi svojci, ki so rešence že od dopoldanskih ur potrpežljivo čakali. V Videm so se po vsej verjetnosti pripeljali z rednim avtobusom. Nobeden izmed bližnjih svojcev, ki so čakali na izpust, ni upal na kosilo, da ne bi zamudil velikega trenutka ponovno objeti svoje drage. Dolge so bile ure čakanja, a poplačane so bile z enkratno veliko srečo. Objemanja in poljubovanja ni bilo ne konca ne kraja. Seveda so objemali tudi Zorka in Miklaviča, ki sta uspešno dokončala akcijo za izpust. Toda za razneževanje čustev sedaj ni bilo časa. Še fotografiranje pred zaporom ob železju tankov in »kolona« se je napotila k avtobusu. Avtobus je bil premajhen za toliko ljudi, zato so morali prenekateri stati. Nabito poln avtobus je kmalu potem odpeljal. Čakajoči svojci so se sočasno odpeljali z drugim avtobusom, ki je bil po vsej verjetnosti na redni vožnji. Katarina Gruntar iz Kobarida, ki je prišla v Videm, da objame svoja brata, je mislila po izpustu tudi na svečanost. Ko se je z avtobusom pripeljala v Videm, je pod obleko skrila slovensko zastavo s peterokrako zvezdo, kar je zaupala Karolini Melan, ki je prav tako čakala na izpust svojega moža. Še preden je avtobus z osvobojenimi aktivisti zapeljal v dolino Nadiže, je zastava že plapolala iz avtobusa in pozdravljala ljudi ob cestah in vaseh.

Pred obema avtobusoma je hitel nemški avto s pogajalci. Ker je bil odprt sta lahko Zorko in Miklavič mimoidoče ljudi po Vidmu in po obrobju Čedadu pozdravljala z dvignjeno pestjo. Ljudje so opazovali čuden sprevod z avtobusi in nekateri so odzdravljali s stisnjeno pestjo. Pred Čedadom je ob cesti ležala večja skupina oboroženih vojakov »Hitlerjugend«, ki so pasantom pretili z dvignjenimi rokami. Pri čedadskem pokopališču je predhodnico zaustavila nemška zaseda z mitraljezom. Scheid je moral ponovno intervenirati in kmalu je kolona odpeljala proti osvobojenemu ozemlju.

Pri sankvirinskih mostovih je pogajalce in rešence že nestrpno pričakoval Franc Uršič-Jožko s skupino partizanov in jih nato vso pot spremljal do Kobarida. Prav gotovo je Jožko izvedel za pomanjkljivo obvestilo partizanskih zased ob odhodu parlamentarcev v Videm, zato se je sedaj ob vrnitvi sam napotil proti Čedadu, da bi potem spremljal rešence in pogajalce kot predhodnik. Vračanje v Kobarid je bilo še nevarneje, kajti iz smeri Čedadu so se Nemcev najbolj nadejali. S tem pa je bilo vprašanje zavarovanja povsem zagotovljeno.

Plapolanje zastave skozi okno avtobusa in petje v njem je dajalo vsem znotraj in tudi zunaj vozila svečano vzdušje. Rešenci so vzdikali svobodi in revoluciji. Vsepovsod ob cestah so rešence pozdravljali borci in civilisti. Morda tedaj Zorko in Miklavič, ki sta na levi strani zrla v pečine landske jame, nista mislila na to, kako je slovenska kraljica po Aškerčevi baladi prelisičila hunske vojščake, ki so jo imeli obkoljeno v Landrski jami... Občutke, da sta uspela preslepiti nemške izsiljevalce sta zaenkrat še zatajevala v sebi. Veličasten pogled na osvobojeno pokrajino ob Nadiži je navdajal vse, ki so se tedaj bližali kanjonu med Mijo in Matajurjem. Občutek prostosti in kratenja narodnih čustev med fašizmom je bil v taki oporeki, da so se prenekateremu od sreče pojavile solze na očeh, kajti svoboda je bila tolikrat opljuvana in omadeževana...

Pri vasi Štupica je Zorko Miklaviču razlagal: »Poglej, Maks, tukaj so enote Gregorčičeve brigade v sredini maja 1943, ko so bile na pohodu skozi Beneško Slovenijo, prekoračile Nadižo in nadaljevale pot v smeri Črnega vrha in Čeneble. Po skoraj

V Robiču ob Nadiži je gostilna »Nadiža«. Sedanji hotel je nastal iz bivše italijanske kasarne. Nedaleč od tu bi bili kmalu padli streli na pogajalce, ki so potovali v Videm

navpičnih skalnih previsih smo se prebijali lačni in žejni skozi italijanske zaporne zasede. Ne glede na svinčenke so nekateri borci popadali v vodo in jo hlastno lo-kali. Po preboju, ki je uspel brez izgub, smo se napotili v prvo vas zahodne Benečije v Črni vrh in prebivalci so nas za čuda sprejeli z vzkliki, živeli boljšeвики, živela svoboda, živeli naši odrešeniki! ...« Potem ni bilo več časa za podobna razmišljanja.

Sprejem osvobojenih v Kobaridu je bil enkrat. Z značilno partizansko hitrico so bili obveščeni ljudje v samem trgu in v sosednjih vaseh in zbralo se jih je okoli tisoč. Nestrpno so pričakovali prihod rešenih aktivistov.

Predhodnici in avtobusa sta že prihajala sem od Robiča. Mogočni tri kilometre dolgi lipovi drevored je sprejel svoje hčere in sinove v zavetje in jih navdajal kot slavlolik zmage. Medtem so se oglasili še kobariški zvonovi, ki so dajali priходу še posebno svečano vzdušje. Verni svojci so namreč od dekana Alojza Pavlina zahtevali, da osvobojenim domačinom zazvoni. Mnogo ljudi je tedaj zavilo v cerkev, kjer je ob spremljavi mogočnih orgel zadonela pesem, Te Deum laudamus. Verska in partizanska čustva so zvoki združili v eno samo zahvalo, da so se jetniki živi vrnili domov.

Zavlačevanje — nadaljnjih razgovorov

Medtem ko so v cerkvi peli hvalnico srečni vrnitvi, pa so se Zorko, Miklavič in Scheid, ki so dejansko imeli »usodo« jetnikov v svojih rokah, napotili v partizanski štab, da se pogovore in nadaljnjem poteku razgovorov. Nemški oficir Scheid, ki

je zastopal polkovnika dr. Branda, je izrazil željo, da se nadaljujejo razgovori že naslednji dan, katerih se bo udeležil tudi njihov vodja. Sporazumeli so se, da se srečajo v vasi Trnovo, ki je bila tedaj pod dominacijo partizanskih vojaških sil. Sočasno so se dogovorili o zavarovanju prihoda nemških parlamentarcev pred partizanskimi stražami inasedami. Sporazumeli so se, da bosta partizansko ozemlje lahko prehajala samo dva nemška kurirja na motociklu, in sicer od Bovca do štaba v Kobaridu, nemško poveljstvo v Bovcu pa ju mora vsakokrat najprej najaviti. Po pozdravu z nemškim oficirjem je le-ta s svojim šoferjem odpotoval v Bovec.

Naslednji dan je dobil Miklavič od Skalarja in od Zorka obvestilo, da mora nemudoma v Trnovo na razgovor z Nemci. V smislu pogovorov prejšnjega dne bi moralo na pogovorih sodelovati zastopstvo partizanske vojske, da bi se lahko v taki sestavi dokončno pogovorili o nemških zahtevah glede prehodov skozi soško in skozi nadiško dolino. Tam je pogajalce že čakal dr. Brand s svojimi oficirji, a na pregovore je prišel le predstavnik civilne oblasti Miklavič. Po prihodu je Miklavič Branda takoj obvestil, da mu ne more še ustreči glede odgovora, češ da se v štabu še posvetujejo. Dr. Brand je bil zelo užaljen, ker na razgovor ni prišla partizanska vojaška delegacija, kakor so se zmenili. Kategorično je zahteval razgovor s poveljnikom, da bi se zadeva čimprej rešila. Očital je Miklaviču, da so Nemci svojo obljubo izpolnili, sedaj pa je na vrsti partizanska stran. Poudariti je potrebno, da Zorko in Miklavič pri pogajanjih za izpust političnih jetnikov nista kategorično odbila nemških zahtev po omenjenih komunikacijah, marveč sta vseskozi vztrajala na tem, da se to vprašanje obravnava kot drugotno. Zorko je vselej nastopal kot zastopnik komandanta in se izgovarjal nanj, češ da je za naslednje razgovore važna odločitev komandanta samega. Miklavič je moral Branda neogljenoslušati, obljubil pa mu je, da se bodo razgovori nadaljevali na nivoju partizanskega poveljstva v naslednjih dneh. Dr. Brand je vztrajal, da se morajo razgovori nadaljevati naslednji dan, sicer bo uporabil moč orožja. Miklaviču je še navrgel očitek, da ga je oficir Scheid informiral o maloštevilni partizanski vojski ob Posočju in Nadižju, Miklavič ga je takoj zavrnil, da partizani niso kasarniška vojska, ki poseda po vojašnicah, temveč je njeno mesto na položajih, kjer noč in dan bedi. Miklavič je pred odhodom obljubil, da bo partizansko poveljstvo informiral o predmetu razgovorov, še prej pa je nemško delegacijo opozoril, da naj vzpostavljata vezo med Kobaridom in Bovcem samo dva nemška vojaka. Mimogrede je dr. Brand omenil, da bosta kurirja-vezista pripeljala s seboj letake v slovenščini, v katerih bo civilnemu prebivalstvu sporočeno, da so Nemci izpustili 56 rodoljubov iz zaporov, da imajo simpatije do Slovencev, da so pokazali dobro voljo za sodelovanje s partizani ... Miklavič na njihovo informiranje ni odgovoril, ker za pristanek ali za zavračanje ni imel nobenega pooblastila. Dejal je le, da se o tem na pogajanjih niso pogovarjali.

Po prihodu v Kobarid je Miklavič podrobno seznanil Skalarja in Zorka. Povedal je, da je bil Brand zelo nervozen, ogorčen in da je grozil. Zahteval da je, da se morajo drugi dan udeležiti pogovorov partizani z najvišjim predstavništvom in podati definitiven odgovor. Skalar in Zorko sta smeje poslušala parlamentarca.

Na motorju s prikolico sta naslednji dan odpotovala proti Kobaridu dva nemška odposlanca. Ne glede na to, da nista imela nobenega dovoljenja za trošenje letakov, sta po vseh vaseh in po cesti v smer Kobarida trosila letake s podpisom dr. Branda. Povečeval je svojo širokogrudnost do Slovencev, omenjal izpust jetnikov in izražal željo po sodelovanju. Že na prejšnjih razgovorih je partizanom zagotavljal svobodno gibanje po ozemlju ob Soči in ob Nadiži, če bi prišlo med Nemci in partizani do sporazuma. Po nemškem predlogu bi postali partizani neke vrste vazalna nena-

V času pogajanj se je v Bovcu nabralo na trgu precej radovednih vaščanov

padalna vojska. »Sedaj je na vrsti partizanska stran, da pokaže dobro voljo za sodelovanje,« je v letaku zaključil dr. Brand, polkovnik SS bataljona.

Partizanske zasede in straže so nekaj časa še mirno opazovale sumljivo vedenje kurirjev-vezistov, ki sta v nasprotju z dogovori opravljala propagandno vlogo. Šele pred prihodom v Kobarid ju je pri »Zaklancih« pod vasjo Trnovo oplazila partizanska zaseda. Verjetno se nista hotela zaustaviti na poziv in eden izmed njiju je bil lažje ranjen. Najbrž je bila zaseda obveščena, da Nemca ne bi smela trositi letake. Ko so partizani motorno kolo zaustavili, so oba »propagandista« pripeljali na kobarški trg in jima zaplenili preostale letake. Majhno rano so nemškemu vojaku hitro dezinficirali in obvezali. Kmalu nato sta se odpeljala proti Bovcu v spremstvu Maksa Miklaviča, da bi zasede odvrnil od eventualnega napada. S seboj sta odnesla tudi sporočilo, da bi se pogovori nadaljevali čez dva dni.

Pogovori bi se morali nadaljevati zopet v Bovcu, kamor je nemška komanda vabila partizansko delegacijo. Partizani pa so zaradi varnosti vztrajali, da se pogovori nadaljujejo na ozemlju, ki je pod kontrolo njihovih enot. Tako so tudi Nemci pristali, da se sestanejo na cesti med Žago in Srpenico.

Ob določeni uri je prišla na nadaljevanje pogajanj nemška delegacija v popolni sestavi. Poleg pogajalcev pa je prišla še skupina vojakov, ki so imeli na skrbi zavarovanje. Tudi partizani so prišli na pogovore oprezno, kajti nemško grožnjo ni bilo za podcenjevati. Zorko je vzel v zavarovanje komandanta Franca Uršiča-Jožka in še nekaj partizanov, ki so se razmestili na primernem mestu nad cesto.

Partizani so nemško delegacijo pričakali posedajoč na obcestnih kamnih, ko pa se je pojavila nemška delegacija v spremstvu zaščitnikov z mitraljezom, se je partizanska zaseda takoj podala na svoje mesto. Zorko pa je na razgovoru zadržal tudi komandanta Jožka. Po pozdravu z Nemci, seveda vsak na svoj način, so pričeli z razgovori. Dr. Brand je imel zopet uvodne besede in povedal, da so Nemci že izvršili svoje obljube, da pa partizani še vedno oklevajo. V nastopu je bil zelo oster in je zagrozil, da bodo s silo zasedli vse zanje važne komunikacije, kajti odlašanje partizanov je predolgo. Obveznosti do zaveznikov in do fronte terjajo, da si bodo morali utreti prehode s silo. Najprej je dr. Brand mislil, da stoji ob Zorku »dozdevni« komandant, ko pa mu je dejal, da še vedno čaka na odgovor višjega poveljstva, ga je še bolj razkačil. Zorko se je izgovarjal, da ni uspel dobiti zveze z »glavno komando«, češ da je le-ta pristojna za dovoljenje v smislu nemških zahtev. Dr. Brand je Zorku poočital, zakaj da so streljali na njihove parlamentarce, saj so prihajali v Kobarid v smislu dogovorov. »Da, toda ne kot propagandisti s trosenjem letakov,« je odgovoril Zorko. »Z letaki smo civilno prebivalstvo le hoteli seznaniti, da smo pokazali dobro voljo, ko smo izpustili politične jetnike in da zato pričakujemo uresničitev obljube tudi s partizanske strani,« je Zorku dejal dr. Brand. Zorko pa je ponovno poudaril, da je to v smislu dogovorov nedopustno. Povedal je, da so nudili ranjencu takoj prvo pomoč in da so parlamentarca nato pospremili skozi partizanske zasede. Opravičil se je za neljubi incident, vendar so partizani v primeru kršenja pooblastil ravnali pravilno in korektno. Ves pogovor je bil opravljen v ostrih tonih z nobenimi nasmeški na licih Branda in s ponovno grožnjo, da bodo podvzeli vse potrebne vojaške ukrepe, če ne dobijo v najkrajšem času zadovoljenega odgovora. Potem so odšli vsak v svojo smer in nikoli več se niso srečali. Partizani pa so pridobili na dragocenem času za utrjevanje na novo nastalih vojaških enot.

Dokončni odgovor

Ozračje med pogajalci je postalo skrajno napeto. Nemci so se verjetno že zavedali, da s pogajanjem za doseg svojih smotrov ne bodo uspeli. Svoje vojaške sile so že toliko okrepili, da je bil njihov koridor, ki so si ga pridobili z zasedbo Bovca, že toliko utrjen, da lahko računajo nanj ob nadaljnjih napredovanjih po soški dolini. Če bi jim partizani dovolili prehod, bi zelo poceni povezali sklop vseh prehodov, Baška grapa, Pontebška železnica s cestnim omrežjem Posočja in Ponadižja. Po dolinah bi bilo potrebno vzpostaviti le nekaj manjših postojank. Njihovi vojaški premiki bi potem lahko »brezskrbneje« potekali. Zavlačevanje z odgovorom partizanskega poveljstva jim je očitno dejansko šlo na živce in nanj so nestrpno pričakovali.

Naslednji dan po pogovorih pri Žagi je partizansko poveljstvo poklicalo na razgovor Maksa Miklaviča in mu predlagalo, da poišče človeka, ki bi obvladal nemški in bi bil pripravljen odnesti pismeni odgovor na nemške predloge. Seveda je bilo tedaj prenašanje pošte zelo tvegano, še zlasti, ker partizansko vodstvo nemškim zahtevam ni ugodilo. Še na zadnjih pogovorih so bili Nemci zelo razkačeni. Miklavič, ki je sodeloval pri poprejšnjih pogajanjih ne bi bil zaželen, kajti preveč se je že kompromitiral. Oba z Zorkom sta nemškim pogajalcem vseskozi zagotavljala, da se bo zadeva zadovoljivo končala, a obljube nista izpolnila. Tako je bilo potrebno poiskati primerno osebo.

Kmalu se je Miklavič spomnil na Izidorja Gruntarja, rešenca iz videmskih zaporov in predanega terenca. Bil bi najbolj primeren, saj je odlično obvladal nemški

Miklavičeva hiša v Kobaridu

jezik, po drugi strani pa je poznal potek pogajanj in lajtnanta Scheida. Gruntar ni dolgo pomišljal, ko je pristal, da odpotuje v Bovec s pismom, v katerem je bil poslednji partizanski odgovor. Tega dogodka se Izidor Gruntar spominja:

»Čez nekaj dni po naši osvoboditvi, ko smo ponovno zaorali na terenu, pride k meni Maks Miklavič in me vpraša, če bi bil pripravljen odnesti na nemško komando v Bovec odgovor, ki ga je pripravilo partizansko poveljstvo. Nesel boš dve pismi in jih predal lajtnantu Scheidu za komandanta dr. Branda. Še prej me je na kratko seznanil z vsebino in me opozoril, da naj o tem nikjer ne govorim. Lahko bi to partizanskim interesom škodovalo, če bi Nemci že prej zvedeli za odgovor. Seveda bi to škodovalo tudi meni, ki sem pisma dobil v roke, da jih predam nemški komandi v Bovcu.

Partizani so mi dali na voljo avto, last veterinarja Lauzzane, ki ga je šofiral enoroki Nikolaj Šimac iz Breginja. Kaj kmalu sva se pripeljala do mostu na Žagi, ki je bil miniran in zrušen. Naprej nisva mogla, zato sem odšel v vas na poveljstvo partizanske čete in jim sporočil, da moram po nalogu štaba bataljona v Kobaridu čimprej priti v Bovec. Nekje so mi hitro iztaknili kolo, s katerim sem peš prekoračil potok Učjo na ono stran, potem pa sem ga zajezdil in se napotil naravnost v pet kilometrov oddaljeni Bovec. Pred Bovcem na mostu me je zaustavila nemška straža in zahtevala pojasnilo. Povedal sem, da imam s seboj dve pismi, ki jih moram v določenem času izročiti lajtnantu Scheidu za poveljnika bataljona Branda. Brez obotavljanja me je pustil naprej. Napotil sem se na občinski urad, kjer je bil začasno za župana Stres, da bi me pospremil na nemško komando. Ker ga na občini

ni bilo, me je sprejel neki Furlan, ki je bil na občini za podžupana. Odpeljal me je do vhoda v vojašnico in odšel. Vstopil sem na dvorišče, kjer me je zaustavil stražar in zahteval dovolilnico. Povedal sem mu, da je nimam in mu ustno razložil, s kakšnim namenom sem prišel. Rekel sem, da bi rad govoril s komandirjem Scheidom in da bi mu rad izročil dve pismi. Stražar je povedal, da ga ni v vojašnici, ker je odšel na posvet h komandantu bataljona v Žabnico pri Trbižu. Potem sem srečal nekega podoficirja, ki sem mu ponovno razlagal zakaj sem prišel, da moram nujno predati obe pismi. Prosil sem ga, da prevzame pismi in da mi izda tudi potrdilo. Ustregel je moji želji z zagotovilom, da bo obe pismi predal komandirju čete Scheidu takoj, ko se bo vrnil. Potrdilo mi je dal, ne da bi me podrobneje spraševal. Hitro sem odšel in bil sem zadovoljen, da se nisem srečal s tistim, kateremu so bila pisma namenjena. Odšel sem, ne da bi mi povzročali ovire. Vedel sem, da pisem pred prihodom Obersturmführerja Scheida ne bodo odprli, zato sem zavil še v bližnjo kavarnico na požirek pijače. Nato sem sedel na dvokolo in se z njim mimo straž zopet zapeljal do Žage. Tam me je zvesto čakal »moj sofer« Nikolaaj, ki me je zapeljal v Kobarid. Srečno brez težav in posledic sem predal obe pismi. V prvem se kobariško partizansko poveljstvo ponovno oprošča zaradi neljubega incidenta na cesti pri Trnovem, ko je partizanska zaseda udarila po nemških vezistih in ponovno navedlo svoje razloge. V tem pismu je bila izrečena še zahvala za izpust slovenskih političnih jetnikov. V drugem pismu pa je poveljstvo odgovarjalo na zahteve nemške komande glede prehodov Bovec—Kobarid—Tolmin in Čedad. Odločno je odklonilo njihovo zahtevo, ker bi se s tem partizanska vojska ponižala na nivo nemškega zaveznika in se izenačila z domobranci, ki kot izdajalci koristijo povsem drugim interesom. Prehod si tako Nemci lahko izbojujejo samo s silo.«

Tako se Izidor Gruntar spominja zaključne akcije, katere dejavnik je bil sam, zakaj zadnje partizanske odgovore so Nemci sprejeli iz njegovih rok.

Maščevanje kot povračilni ukrepi

Polkovnik Brand je bil kmalu zatem seznanjen z vsebino odgovora. Besnel je in obljubil, da se bo komunistom kruto maščeval. »Priatelj Slovencev«, debelušni in smejoči se Brand je pokazal pravo lice. Z veliko naglico je zbiral vojaške enote in se pripravljaj, da bi z vseh strani planil na osvobodeno ozemlje. O napadu in o obrambi »kobariške republike« je Franjo Bavec-Branko v tretji številki letošnje »Naše obrambe« objavil daljši članek, zato naj poudarimo le to, da je vse akcije v glavnem vodil ali pa jih je usklajeval štab polkovnika dr. Hansa Branda, s sedežem v Žabnici pri Trbižu. Še v času, ko je obstajalo svobodno ozemlje, so njegove enote zagrešile velik zločin nad civilnim prebivalstvom v vasi Strmec pod Mangartom. 11. oktobra 1943 so pridrveli nemški vojaki v vas, požgali vseh 35 hiš s cerkvijo iz 15. stoletja vred in postrelili vseh 16 moških, ki so bili tedaj doma. V ognju je zgorela tudi ena ženska. Za vzrok so navedli napad na nemške avtomobile na predelski cesti, ki jih je »zagrešila« bovška četa. Potem so 15. oktobra 1943 bombardirali vasi, Čezsočo, Žago in Svino. Razrušili so precej hiš in ubili nekaj starčkov. To je bila izrazito zastraševalna akcija, ki je imela namen demoralizirati civilno prebivalstvo. Neposredno po zasedbi Kobarida so potem drugi dan, 2. novembra 1943 docela požgali vas Stanovišče pri Breginju. Ob vdoru na osvobodeno partizansko ozemlje so kraški lovci polkovnika Branda zagrešili še druge zločine in tedaj je ta poveljnik pokazal pravi obraz zagrizenega nemškega SS oficirja. Ne glede na motive, ki so jih nemške vojaške oblasti navajale za razne povračilne ukrepe proti

Vrh Krna iz Robiča

partizanom, izhajajo logični zaključki, da so nemški pogajalci za izpust političnih jetnikov že tedaj dobro vedeli, kako je potrebno pokoriti primorsko uporno ljudstvo.

Nekaj o pogajalcih

Franc Črnugelj-Zorko, doma iz Črnuč pri Ljubljani, je bil v stari Jugoslaviji v kadetski šoli. Med vojno se je že leta 1941 povezal z NOG in spomladi 1942 vstopil v partizane. V začetku leta 1943 je odšel na Primorsko in se je udeležil prvega pohoda skozi Beneško Slovenijo, v maju 1943. Tedaj je bil komisar čete. Po končanem pohodu je bil za Francetom Perovškom vodja organizacijsko politične skupine, ki je delovala na obronkih Beneške Slovenije. Nekoliko pred kapitulacijo Italije je postal tudi član okrožnega komiteta KPS za Tolminsko in je bil odgovoren za delo z mladino. Na tem položaju je dočakal zlom Italije. Po kapitulaciji Italije je postal komisar bataljona Andreja Manfrede, pozneje pa še Bazoviške brigade, Briško-beneškega odreda, operativnega štaba za zapadno Primorsko in ob koncu vojne komisar XXXI. divizije. Po vojni je služboval v enotah JLA kot višji oficir in nazadnje kot general do upokojitve. Sedaj živi v Ljubljani.

Maks Miklavič, doma iz Kobarida, je postal aktivist OF v oktobru 1942. V organizacijo ga je povezal Peter Skalar. Zaradi izdajstva je bil spomladi 1943 aretiran in nato zaprt v videmskih in v goriških zaporih. Takoj po prihodu iz zaporov se je vključil v terensko aktivistično delo. Po kapitulaciji Italije je bil predsednik odbora OF, imenovan tudi »kobariški župan«. Po nemški zasedbi kobariške doline se je iz Kobarida umaknil in nato deloval pri okrožnem odboru OF za Tolminsko. Po letu dni je bil pri Tolminu ujet in odpeljan v goriške zapore. 6. februarja 1945 je bil s štirimi tovariši izbran in postavljen pred izredno sodišče, ki jih je obsodilo na

smrt. Eksekucija pa je bila zaustavljena in obsojen je bil na 15 let težke ječe. Osvojen je bil 10. maja, ko so partizani vkorakali v Gorico. Sedaj živi kot upokojenec v Kobaridu.

Dr. Guido Bitti, ki je odigral vlogo posredovalca med partizani in Nemci, je bil rojen 1895. leta v Trstu pod imenom Bittisnig, kar pomeni, da je bil slovenskega porekla. (Bitežnik) Tega svojega izvora pa nikoli ni pokazal ne v besedi ne v obnašanju. Še živeča brata v Trstu nosita še sedaj priimka Bittisnig. Eden izmed njiju, Silvo Bittisnig, še sedaj obvlada nekaj slovenskih besed, vendar je izrazito protislovensko usmerjen. Kot sodnik fašističnega sodišča je Bitti veljal za italijanofila in je moral biti vdan italijanski državi. Med narodnoosvobodilno vojno je imel priložnost spoznati marsikatero ovadbo zoper partizane, vendar je čestokrat skušal stvari omiliti. Tedaj, ko so iz Golobar planine italijanski vojaki na kamionih pripeljali mrtva trupla partizanov in partizank, in jih v Bovcu razkazovali kot naložena pole-na, se je dr. Bitti zgražal in protestiral, češ da bi morali imeti že zaradi pietete do mrtvih drugačen odnos. Za dr. Bittija je bilo tudi sodelovanje pri reševalni akciji dober preizkusni kamen. Svojo vlogo je opravil korektno in dosledno. Dne 2. oktobra 1943 ga je po nalogu dr. Branda v Rablju aretiral lajtnant Scheid in ga dal zapreti. Po nekaterih ustnih virih so Nemci zaprli tudi ženo Luigijo, rojeno Schwarzbauer v Gazu. Ob pogajanjih je bila s strani partizanov določena za talko. Umrla je leta 1973 v Gradu pri Trstu.

Dr. Bitti je bil po vojni sodnik v italijanski Gorici in tedaj je našim oblastem izročil precej neidentificiranih fotografij pobitih partizanov in negativov. Do smrti (avgust 1962) je potem služboval v Trentu kot sodnik apelacijskega sodišča.

Težko je oceniti pravo vrednost sodelovanja. Morda je pod njegovo skrivljeno hrbtnico, na videz nepriljubljenega sodnika, pa le utripalo čuteče srce.

Za SS-Obersturmführerja ing. Antona Scheida, ki je odigral pri pogajanjih veliko vlogo, je najti le skope podatke. Študiral in diplomiral je na Dunaju. Neposredno pred prihodom za komandirja bovške vojaške posadke je prišel z ruske fronte. Pred dr. Bittijem se je odkrito izrazil, da sovraži boljševike in partizane. Sodeloval je v vseh pogromih proti partizanom in civilnemu prebivalstvu v ožji in širši okolici Bovca. Po nekaterih ustnih navedbah je koristil in je poveljeval še manjši vojaški enoti v Rablju. V začetku 1944 je bil zamenjan in za njim ni najti več sledi. V začetku 1944 je zamenjal kapetan Vogrin, ki je bil po svojem očetu Avstrijec, po materi, Mariborčanki, pa Slovenec. Znal je slovenski in se z domačini ni sramoval uporabljati materinega jezika. Med prvo svetovno vojsko je bil kot zastavnik v avstrijski vojski. V njej je spoznal tudi precej Slovencev. Pa tudi sicer je Slovenijo dobro poznal. Za časa njegovega poveljstva v Bovcu, tam naokoli ni bilo več preganjanj in aretacij. Ljudje vedo povedati, da je imel v svoji delovni sobi poleg slike Hitlerja še sliko Prešerna. Govoril je, da je vojak in da se ne bo vtikal v politiko. Poznal je nekatere aktiviste in jih ni preganjal. Ko je 14. junija 1944 zjutraj patrolja Briško-beneškega odreda med Kobaridom in Trnovem ubila SS majorja Franza Steudla, komandanta SS in policije za Furlanijo (med njegovimi grozodejstvi so tudi obešanja 38 civilistov v vaseh Furlanije), je kapetan Vogrin omenjeno akcijo pripisal italijanskim partizanom, da bi obvaroval slovenske vasi in ljudi pred represalijami. Zaradi neaktivnosti in prijateljskih odnosov do Slovencev so ga poslali na slovaško fronto. Ing. Anton Scheid je v primerjavi z Vogrinom veljal za zagriženega nemškega poveljnika in so se ga v Bovcu spominjali tudi potem, ko je odšel Vogrin.

Brandovega prvega pribočnika Karla Weilanda smo ob pogajanjih komajda spoznali. Naveden je bil samo kot navzoči nemški oficir pri prvih pregovorih v

Andrej Manfreda, študent in revolucionar iz Kobarida, ki je po dolgoletnem trpljenju umrl v fašistični ječi

Bovcu. Prav gotovo je imel dr. Brand v Weilandu glavno oporo. O vseh akcijah sta se vedno posvetovala. Iz dokumentov, ki jih je dr. Tone Ferenc uspel dobiti iz Berlina in iz Koblenza, sta tudi mapi z imeni Karla Weilanda in Hansa Branda. Nadaljujemo s posredovanji nekaterih podatkov o Weilandu.

Rojen je bil 14. julija 1915 v Waldschachu, okraj Lipnica na avstrijskem Štajerskem. V družini se je rodilo osem otrok. Po nekaj razredih osnovne šole se je Weiland izučil za ključavničarja. Leta 1931 je že vstopil v Hitlerjugend in je postal vodja pomladka. Zaradi prepovedi dejavnosti v Avstriji je bil nekaj časa zaprt. Marca 1934 je zapustil Avstrijo in se naselil v Nemčiji. Postal je desetar za zavarovanje koncentracijskih taborišč. Potem je odšel v tečaj za častniškega pripravnika. Kod podčastnik si je v letu 1938 pridobil avstrijsko in sudetsko spominsko medaljo, kar pomeni, da je sodeloval pri zasedbi teh dežel. 9. novembra 1942 je postal esesovski podporočnik in natanko čez leto dni poročnik. Tedaj je bil premeščen v SS četo za obrambo krasa, iz katere je nastal zloglasni bataljon, ki mu je poveljeval dr. Brand. Potem je odšel iz Žabnice pri Trbižu spomladi 1944 v Gradiško, kamor se je preselil bataljon za obrambo krasa. V okviru tega bataljona je Karl Weiland skupaj s komandantom Berscheiderjem, ki je nasledil dr. Branda, sodeloval pri najbolj grozljivem zločinu na Primorskem, ko so na Idrijskih Krnicah dva ujeta partizana nečloveško mučili, ju oslepili in jima nato odsekali glavi.

Polkovnik SS dr. ing. Hans Brand je bil doktor znanosti, profesor in inženir za visoke in nizke gradnje. Rojen je bil leta 1879 v Bayreuthu na Bavarskem. Že med prvo svetovno vojno je bil vezni oficir med nemško in peto avstrijsko armado, ki je operirala po slovenskem krasu. V Pottensteinu je vodil »učno-raziskovalni oddelek za krasoslovje in jamarstvo«, v resnici pa je bil tam že poleti 1943 ustanovljen SS bataljon za obrambo krasa. Koncem avgusta 1943 je polkovnik dr. ing. Hans Brand postal SS Standartenführer omenjenega bataljona s sedežem v Žabnici pri Trbižu. Poleg lastnega bataljona je vodil še druge vojaške enote, tako, da je bila njegova bojna moč večja od dveh bataljonov, po prihodu v Gradiško pa so bile sile za

obrambo krasa še močnejše. Dr. Brand je bil zelo častihlepen mož, kljub svojim 64. letom je zaprosil Himmlerja, da bi mu zaupal vojaško vodstvo nad vsem primorskim ozemljem. Zaradi starosti pa ga »njegov prijatelj« ni uslišal.

Pod Brandovim poveljstvom je SS bataljon za obrambo krasa, imenovan tudi bataljon gorskih lovcev, zagrešil nekaj hudih zločinov. Dne 11. oktobra 1943 je požgal vasico Strmec in postrelil vse moške, kar je bilo že omenjeno, 17. januarja 1944 je požgal Komen in Rihemberk, 25. marca 1944 vasico Predmeja itd. Trebušast in nasmejan polkovnik Brand je na rokavu po navadi nosil črn trak, na katerem je bilo v belem izvezeno: »Grossdeutschland«. Bil je pošast v človeški podobi, tako kot Weiland in Scheid. Na jeziku so bili vsi trije prijatelji Slovencev, v resnici pa uničevalci vsega, kar je bilo slovenskega.

Osvoboditev zapornikov — zelo uspešno

Ena izmed največjih akcij v okrilju »kobariške republike« je bila izvedena na podlagi odločitve okrožnega komiteja KPS za Tolminsko, zlasti po prizadevanjih organizacijskega sekretarja Ferda Kravanja-Petra Skalarja in člana komiteja Franca Črnuglja-Zorka. Oba sta se pri akciji aktivno udeleževala in pripeljala pogajanja do uspešnega zaključka. Sam Zorko pove, da je prizadevanja za izpust političnih jetnikov jemal kot partijsko dolžnost, čeprav so bila zelo nevarna. Gledano z današnjimi očmi in občutki se človeku zdi skoraj neverjetno, koliko so tedaj mladi ljudje tvegali, da bi največ dosegli. Zato so tudi uspeli. Imeli so zelo dosti korajžje, da so kljub oviram pripeljali pogajanja z Nemci do konca. Zmaga je bila v tem, da so uspeli osvoboditi politično pomembne ljudi, ki so po prihodu iz zapora spet nadaljevali s svojim aktivističnim delom na terenu ali v vojski. Po drugi strani pa so med zavlačevanjem pogovorov partizani uredili svoje vrste, da bi jih usposobili za spopad na vseh frontah pri obrambi »kobariške republike«, ki se je nemškim silam upirala polnih 52 dni.

Mnogo je bilo v tem času vojaških akcij, toda prizadevanja za izpust 56 političnih zapornikov in njih osvoboditev, je bila diplomatska zmaga, enakovredna vsaki večji zmagi z orožjem v odkritem spopadu na bojni poljani.

Viri

- Vojaški zgodovinski inštitut JLA in inštitut za zgodovino delavskega gibanja: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945.
- Franjo Bavec-Branko: Bazoviška brigada.
- Franjo Bavec-Branko: »Kobariška republika« — Naša obramba (3), 1978.
- Vid Vremec: Andrej Manfreda, kobariški protifašist in drugi
- Ciril Zupanc: Zapadno-primorsko okrožje
- Dr. Tone Ferenc: Okupatorjev požig vasi Strmec (Borec 11/1971)
- Dr. Tone Ferenc: Nemška policija v operacijski coni »Jadransko Primorje 1943—1945« (Borec 11/1976)
- Dr. Tone Ferenc: »Dva od njih so obglavili s sekiro« (Borec 10/1977)
- Dr. Tone Ferenc, Ljubljana, ustni vir.
- Pismo dr. Guida Bittija z dne 18. novembra 1961.
- Tone Kebe: Osvobodilno gibanje v Breginjskem kotu in Benečiji (Borec 3/1975)
- Tone Kebe: Na rob 30-letnice »kobariške republike« (TV-15 z dne 4. oktobra 1973).
- Franc Črnugelj-Zorko, Ljubljana, ustni vir.
- Dr. Ivo Juvančič, Ljubljana, ustni vir.
- Ivan Mlekuz-Zdenko, Ljubljana, ustni vir.
- Zofija Matelič, por. Merluzzi, Ljubljana, ustni vir.
- Maks Miklavič, Kobarid, ustni vir.
- Toni Koren, Kobarid, ustni vir.
- Janko Melan-Smit, Kobarid, ustni vir.
- Rudi Mašera, Kobarid, ustni vir.
- Ivan Perinčič-Jurij, Kobarid, ustni vir.

- Leopold Košir-Zmago, Kobarid, ustni vir.
- Izidor Gruntar, Staro selo, ustni vir.
- Marta Pahor-Nataša, Koper, pismeni vir.
- Dušan Kenda, Bovec, ustni vir.
- Meri Ostan, Bovec, ustni vir.
- Andrej Strgulc, Bovec, ustni vir.
- Danilo Suligoj, Bovec, pismeni in ustni vir.
- Adolf Sovdat, Bovec, ustni vir.

Josip Murn-Aleksandrov

Pelin

*Pa pesem hočemo na čast
pelinu to zapeti,
poživi bog njegovo rast,
in sonce nanj naj sveti!*

*Kaj nagelj nam in roža sta,
marjetica v livadi?
Le pelin pili smo z vrtà,
ko bili smo še mladi!*

*In zrasli smo in vse lahko
nam hodi zdaj po sveti —
in v čast pelinu pesem to
spet s konca dajmo peti!*

JOSIP MURN-ALEKSANDROV. Četrty dan letošnjega marca je minilo sto let od rojstva pesnika Josipa Murna-Aleksandrova, najmlajšega od štirih predstavnikov slovenske moderne. Murn je v zgodovini naše književnosti zapisan kot pesnik ljubezni do slovenske zemlje. Rodil se je 4. marca 1879 v Ljubljani kot nezakonski sin služkinje in jetičnega hlapca. Temu je bilo podobno tudi njegovo otroštvo. Mati ga je zapustila z odhodom v Trst, otrok pa je preživel leta med kmečkimi ljudmi, često kot odvečno bitje. V tej samotni grenkosti se je navzel plahosti in strahu. Kot dijak je živel pri »študentovski materi« Poloni Kalanovi, s katero se je mladi pesnik po potresu leta 1895 preselil v staro cukrarno ob Ljubljani.

Za književnost se je Murn začel zanimati že v gimnazijskih letih, vendar je bilo odločilno za njegov razvoj seznanjenje s Kettejem, Cankarjem in Župančičem. Murn je kot pesnik značilen pojav družbenih in kulturnih razmer ob koncu 19. stoletja na Slovenskem. Murn je bogato oplodil slovensko moderno poezijo.

Murnovo življenje je bilo zelo kratko. Kot študent na Dunaju je zabredel v hudo pomanjkanje in zbolel za jetiko. Vrnil se je v Ljubljano duševno in telesno strt, kjer je 18. junija 1901 umrl, star komaj dvaindvajset let. Murnove »Pesmi in romance« je po pesnikovi smrti uredil in izdal Ivan Prijatelj.

Njegova smrt je globoko pretresla zlasti Otona Župančiča, ki je pokojnemu pesniku posvetil ciklus pesmi, v katerih obtožuje pesnikovo neusmiljeno usodo in njegovo mnogo prezgodnjo smrt.

Josip Murn-Aleksandrov

Vlahi

*Z mehovi pod pasho gredo,
v dolgih plaščih suknenih gredo,
k tlom sklonjeno glavó,
vsi imajo visoko telo,
in držijo se žalostno,
da nikoli tako.*

*S piščalmi na ustnih gredo,
v klobukih širokih gredo
in zdaj z desno roko
in zdaj z levo roko
piščali prebirajo žalostno,
da nikoli tako.*

*Z mehovi pod pasho gredo,
v dolgih plaščih suknenih gredo
pa v klobukih širokih gredo —
in naprej gredo in nazaj gredo
in zapiskajo še v slovo,
da nikoli tako!*

Dr. Avguštin Lah

Uvodne besede v letošnjo podelitev Kajuhovih nagrad

Ko ob poklonitvi slovenskemu partizanskemu pesniku, borcu in revolucionarju Karlu Destovniku-Kajuhu za 35. obletnico njegove junaške smrti, posebna žirija v imenu založbe Borec podeljuje tri nagrade za dela iz programa te založbe, je potrebno povedati nekaj misli o našem partizanskem vzorniku in o tej dejavnosti.

Ustvarjalnost na temo revolucije, pa naj bo umetnostna, pripovedna ali znanstvena, je živo dogajanje. To ni samo nekaj odmev na tokove narodnoosvobodilnega in revolucionarnega gibanja polpretekle dobe in sedanjosti, temveč sestavina tega gibanja. To so dokazali nešteti družbenopolitični in kulturni delavci in tako so to sprejele tudi najširše plasti naše družbe in svetovna kulturna zakladnica. Osvobodilni in revolucionarni tokovi se širijo, ne upošteva je kamnite mejnike v prostoru in preraščajo iz sedanjosti v prihodnost. Časovne in prostorske dimenzije so samo parametri družbenega dogajanja, zakaj revolucija pomeni družbeno preobrazbo, novo razvojno stopnjo in dobo. Vsaka revolucija, tista, ki spreminja politične sisteme in družbene odnose, ali pa tehnološka in gospodarska oziroma znanstvena in kulturna, kot družbeno dogajanje pomeni toliko, kolikor prinaša naprednega in ustvarjalnega iz starega v novo razvojno obdobje. In v tem je umetniško, pripovedno in znanstveno ustvarjanje v revoluciji, zanjo in za uveljavitev njenih pridobitev, nadvse pomembno.

S tega zornega kota vrednotimo dejavnost ustvarjalcev na temo revolucije, vlogo založbe Borec in drugih, ki opravljajo to poslanstvo. Ustvarjalci pa so revolucionarji — borci, umetniki, voditelji in drugi neposredni udeleženci, pa tudi raziskovalci in razni družbeni organizmi, ki iz tega črpajo ne samo zaradi zgodovine in ohranitve pridobitev, ampak tudi zaradi vzgoje in nadaljnjega razvoja.

Mislim, da je prav spregovoriti o tem, ko na novo urejamo odnose v družbi in s tem tudi odnose med ustvarjalci na temo revolucije in uporabniki njihovih del. Naša družba posveča tem odnosom velik pomen ne le zaradi pravične ureditve družbenoekonomskih pogojev po zakonu o združenem delu in zakonu o založništvu, temveč zaradi pomena dosežkov in odmevov naše revolucije in samoupravnih socialističnih graditve. Pomen urejevanja teh odnosov vidimo tudi zaradi velikega zanimanja za literaturo, o kateri je govora in ki ne ostaja neizkoriščena na policah. Kulturne pridobitve naše revolucije so edinstvene, trajne, nenehno žive in delujoče.

Zato bomo še več storili za napredek raziskovalnega dela, za nadaljnje umetniško ustvarjanje na temo revolucije in samoupravne rasti, za plemenitenje našega vsakdana z doseženimi in novimi vrednotami in za krepitev naših moči, da bi ohranili te pridobitve in ta razvoj.

Naj bo današnja podelitev Kajuhovih nagrad še ena spodbuda za takšno ravnanje na vseh popriščih družbenega dogovarjanja za nove programe in razvojne projekte.

O tem sem razmišljal, ko sem bral uvodno študijo Emila Cesarja v knjigi zbrana dela Karla Destovnika-Kajuha. Govori o razmerah, v katerih se je pred 57. leti rodil, preživel otroštvo in zajadral v življenje in v revolucijo.

Karel Destovnik je že v peti šoli, to je na začetku srednjega šolanja, opozarjal vzgojitelje s svojimi nalogami na pripovedne sposobnosti. V šestem razredu pa je pokazal že resno razmišljanje o pomembnih družbenih temah in nazorsko zorenje. To ga je zgodaj usmerilo v mladinsko komunistično organizacijo in delovanje. Obenem, ko se je politično oblikoval, je tudi rasel kot literarni ustvarjalec. Zaživel je pesnik. Cesar pravi, da »so Kajuha spodbujali k pisanju isti vzgibi, ki so ga privedli v progresivne vrste.« V tem razvojnem toku je začel spoznavati širšo družbo. In prek »Slovenske mladine«, dijaškega literarnega glasila, se je razvijala njegova izpovedna moč. List je z njim — ali tudi z njim — pridobival in lotila se ga je cenzura protiljudskega režima. To so bili dogodki pred 40 leti. Tako se je pri svojih sedemnajstih rodil nov slovenski kulturni in družbeni delavec.

Šoštanj in širša okolica je vzvalovila. Na literarnem večeru »Slovenske mladine« so bile poleg Kajuha znane kulturne osebnosti sedanosti. Cankarjevim in Seliškarjevim zgledom za Kajuha je sledilo njegovo zbližanje z Miškom Kranjcem. Nadaljevalo se je plodno ustvarjanje, pa tudi organiziran odpor proti »Slovenski mladini«. Leta 1940 so Kajuha izključili iz celjske šole in pot je — seveda v istih družbenih razmerah in nazadnje z istim izidom, nadaljeval v Mariboru. Leta 1941 so ga kot političnega osumljenca internirali v taborišču Ivanjci v Srbiji. Skusil je tudi gestapovske zapore, vendar je naposled našel vrzel in se prerinil v osvobodilni tok in do partizanov. Naporno in težko, pa zelo bogato je bilo njegovo partizanstvo. Končalo se je tragično, na ta dan pred 35. leti in to prav blizu hrepeneče matere in domačije.

Kakršen je bil Kajuh v svoji ljudski pristnosti in poštenosti, se je izkazal tudi v svojih pesmih in drugih delih. Vedno je videval nova pota in možnosti, podajal se je v nove boje in prodore, izpovedoval je doživeto, pošteno in preprosto.

Zakaj to pripovedujem? Zavoljo tega, ker si je po teh življenjskih in borbenih načelih tudi naša žirija oblikovala svoja merila za vrednotenje del, ki jih prejema v oceno. Iščemo vsebinski smisel in usmerjenost vsakega dela, ne da bi podcenjevali umetniško, zgodovinsko in znanstveno kakovost. Prav zaradi tega tudi ne razvrščamo nagrad po stopnjah, temveč ocenjujemo pomen del glede na razpoložljivi izbor in seveda primerno že prej podeljenim Kajuhovim nagradam. Verjamemo v vrednote, kakor so dokumentarnost in doživetost, objektivnost in vzgojnost, umetnostna in znanstvena raven, družbena širina in sprejemljivost vsakega dela. Žirija je s takim svojim delom tudi svetovalec založbi pri njenih odločitvah, želi biti v oporo in spodbudo avtorjem, pa tudi s tem opozarja javnost na dela, ki lahko postanejo s tem prave družbene vrednote.

Iz letošnje bere je žirija, ki so jo sestavljali: dr. Tone Ferenc, France Filipič, dr. Milica Kacin, dr. Avguštin Lah, Leopold Suhodolčan in Jože Smit izbrala in v imenu založbe Borec prisodila »Kajuhove nagrade« trem delom oziroma njihovim avtorjem:

*Vodniku po partizanskih poteh,
pesniški zbirki Novembrska balada 1944 in
monodrami Izvolite, tovariš Marjan.*

Žirija je imela v oceni več pripovednih del, pesniških zbirk in dokumentarno-znanstvenih del. Nekatera od teh bo založba uvrstila v svoj program. Glede pesniških zbirk žirija meni, da bi kazalo prirediti kak izbor in uvrstiti vanje tudi del teh pesmi. Nekaterim avtorjem žirija svetuje, da z vidika namembnosti del dopolnijo svoje raziskave z novimi, sedaj dosegljivimi viri oziroma, da jih priredijo za širše bralstvo. Kvaliteta nekaterih del je takšna, da bi s to preureditvijo prišla v presojo za nagrado. V založništvu je vedno tako, da dobra dela še po ustvaritvi dozorevajo.

VODNIK PO PARTIZANSKIH POTEH, ki ga je skoraj sedem let gradilo 28 avtorjev, je zelo koristno delo. Uredniški odbor je vodil tovariš Albert Jakopič-Kajtimir, v njem pa so bili še Slava Mihevc, Drago Novak, Stane Terčak, Zorka Tribušon in Matija Žgajnar, kot lektorica pa Blanka Husu. Recenzentsko delo so opravili Vlado Krivic, Ivan Križnar, Radko Polič, Jože Primožič in dr. Milan Ževart. O vodniku je v uvodni besedi tovariš Mitja Ribičič zapisal: Vodnik po partizanskih poteh je delo, ki nam približa najsvetlejšje trenutke naše revolucije, delo, ki je neprecenljiv prispevek pri ohranjanju revolucionarnih tradicij. Izdaja knjige sovпада s prizadevanji, da bi zlasti SZDL, kot najširša demokratična sila naše družbe, nakazovala primerna pota, metode in oblike pri podružbljanju revolucionarnih izročil. Tovariš Ribičič je podčrtal, da so te revolucionarne vrednote spodbuda našemu gospodarskemu in kulturnemu napredku in je zato vodnik še posebej namenjen mladini, ki že prevzema odgovornost pri ohranjanju, negovanju in razvijanju revolucionarnih tradicij. Vodnik namreč z opisovanjem spomenikov in obeležij seznanja bralca z dogajanjem, katera zaznamujejo.

Žiriji torej odločitev ni bila težka. Po več kot treh desetletjih od zaključka bojev smo dobili prvi sistematični pregled dogodkov med NOB in tudi iz širše zgodovine delavskega gibanja, ki zadeva slovensko ozemlje. Glavna odlika dela je sistematičnost in preglednost podajanja vseh teh vrednot, ki pa je prirejena glavnim porabnikom — vzgojiteljem in organizatorjem obiskov teh spomenikov, vodnikom in raziskovalcem. Uredniški odbor je opravil tudi odgovorno delo ocenjevanja pomembnosti dogodkov in spomenikov, pripravil je seznam uporabljene literature, seznam kratic in krajev. Žirija meni, da pobudniki, ustvarjalci in založba zaslužijo za opravljeno delo vse priznanje in seveda tudi »Kajuhovo nagrado«.

Vodnik po partizanskih poteh v svoji prvi podobi in predstavitvi je dolgoletno delo, ima že svojo podobo in obliko, z vsem tem pa pomeni tudi, da se utegne raziskovanje in dopolnjevanje še nadaljevati. Prav to je odlika dela, ki je posvečeno 40-letnici KPS.

Pesniška zbirka NOVENBRSKA BALADA 1944 je po avtorjevih navedbah tedaj nastala in po mnenju žirije bi tiste čase objavljena požela nemajhno priznanje. O tem smo toliko bolj prepričani, ker je te pesmi pisal borec Ziljske čete in tudi pesmi odsevajo koroško in gorenjsko barvitost. To so nevsiljive, z estetskim občutkom napisane pesmi, intimne, polne lepih in celo novih podob. Nekaj pesmi se dviga nad širšo zbirko podob — Dobrač, Počitek, Glad, Pesem o Mojci, Požgana vas, Žalostinka. S pomočjo teh pesmi vživljati se v tisti čas in v naše najsevernejše etnično območje, pomeni z razumevanjem gledati na pesnikov slog in trenutke izpovedovanja; tako pa je presoja dela tudi žirija in ga, čeprav je zamudilo svoj čas za učinkovitost, kot svojevrstno pričevanje nagradila in predlagala založbi za natis ali kot samostojno zbirko ali povezano še z drugimi avtorji.

Po takšni oceni je žirija odprla zalepko, v kateri se nam je predstavil avtor: Miha Klinar.

Žirija je nagradila tudi monodramo Janeza Povšeta z naslovom *IZVOLITE, TOVARIS MARJAN*. Govori o partizanskem invalidu, ki se rešuje. Hujše od invalidnosti so duševne peripetije, za katere svet dostikrat nima posluha. Povšetova drama je zanimiv poskus prodreti v duševnost invalida, ki pohabljen v vojni, prodira v novo življenje, preživlja krize in išče samega sebe v novi stvarnosti. Invalidova iztočnica »veste, ni lahko, ne počutim se dobro«, značilno odgrinja ne le invalidovo usodo, temveč tudi okolje in odnos do njega, nemirno dogajanje in željo po ureditvi odnosov in položaja. Monodrama vse globlje razkriva invalidov svet in razkriva mehanizem družbe, v katerem je invalid razrvan med lastnimi močmi in nemočjo, ki pomeni pomoč drugih in njihovo razumevanje. Vrh monodrame je v sprijaznenosti invalida z usodo in položajem, če le ni sam, vendar ta nukleus njegovega obstanka je del nekega okolja in življenja. To odkriva monodrama in v tem je njen širši pomen. Upamo, da bo kmalu kje zaživela tudi na odru in potrdila oceno žirije.

Jana Beravs

Pismo

*Pomladni večer je. Z njim mir in gluha tišina.
Nocoj se mati spomni sina, solzé kradoma
zdrsrnejo na lica, roka drhti, ko bere pismo,
sinove besede:*

*»19. maj 1943
Pozdravljena, mati! Pišem iz ječe.
Hudo nam je tu, v hosto me vleče.
Nič ne priznam, moram vzdržati.*

*Svoboda je blizu, verjemi, o, mati!
Hrábro se drži, vrne se k tebi
tvoj sin — partizan!«*

*A vrnil se ni. Umorili so ga, nemški hudiči!
O, bolečina, zakaj se odpiraš — kot rana brez dna?
Spomini bežijo. Obriše mati sólze z lica
in drobna misel se utrne v tih pomladni večer:
»ponosna sem in vesela sina — tudi z njegovo
krvjó je bila zgrajena naša domovina!«*

Iztok Durjava

Razstava Socialno revolucionarne teme v medaljerstvu Ljudske Poljske

Januszewski Zenon: Plakat za proslavo 40-letnice Poljske delavske partije

7. junija leta 1978 je bila v Muzeju ljudske revolucije Slovenije odprta razstava Socialno revolucionarne teme v medaljerstvu Ljudske Poljske, ki jo je pripravil Muzej zgodovine poljskega revolucionarnega gibanja iz Varšave. Poljski muzej je z razstavo vrnil obisk ljubljanskemu, ki je pred dvema letoma gostoval v Varšavi z zgodovinskim pregledom narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji in Jugoslaviji.

Medalja v spomin padlim poljskim vojakom na evropskih bojiščih med drugo svetovno vojno

Razstavni inventar, 160 medalj in plaket ter 24 plakatov povezuje v celoto vsebina, saj ti likovni izdelki oživljajo pomembne dogodke iz poljske revolucionarne zgodovine. Organizatorji so razstavo ožje kronološko predelili z letnicama 1794 in 1945 in ta podatek opozarja, da nas ta likovni material na poseben način seznanja z zgodovino dežele, ki je glede na revolucionarne tradicije sorodna naši, na drugi strani pa ti spominski izdelki kažejo na specifično vrednotenje lastne zgodovine. Medalje, plakete in plakati so večinoma posvečeni dogodkom, ki so v zvezi z upori poljskega naroda proti svojim zatiralcem, kot je bilo to ob uporabi pod vodstvom generala Tadeja Kosciuszka leta 1794, nekaj teh del je posvečenih vstaji v letih 1846 in 1848, ko je sicer zavrelo po vsej Evropi, pa bojem poljskih legij pod vodstvom generala Dambrowskega ter sodelovanju Poljakov pri obrambi Pariške Komune leta 1871. Med dogodki novejša doba, ki jih oživljajo razstavljena dela pa velja omeniti revolucionarno leto 1905, sodelovanje poljskih enot v španski državljanski vojni, pa seveda narodnoosvobodilni boj za osvoboditev Poljske med drugo vojno.

Nekatera razstavljena likovna dela, zlasti še medalje vsebinsko posegajo v obdobje povojne socialistične izgradnje in obnove ali pa oživljajo spomin na grozljive dogodke iz nacističnih taborišč. Več jih je posvečenih velikanom poljske kulture. Razstava s Poljske pa se nam ni zdela zanimiva zgolj zaradi spominskega značaja razstavljenega gradiva, ampak tudi zato ker nas je soočila z dovršenimi likovno pomenskimi rešitvami razstavljenih del. Predvsem medalje in plakete kažejo izredno pestro formalno obdelavo. Večina teh del zapuša klasično krožno obliko, so nekakšne drobne reliefne plastike, kjer figurarno ni več dominantno ter imajo svoje vzore v sočasnih kiparskih rešitvah. Klasično oblikovanje kažejo predvsem tiste medalje, ki so posvečene spominu pomembnih osebnosti poljske zgodovine in prinašajo portretne upodobitve slavlencev. Medalje, ki oživljajo revolucionarne trenutke poljske zgodovine, predvsem znamenite upore poljskega naroda, pa se zatekajo k revolucionarni simboliki, kot so meči, kose itd. Zelo pogost simbol na teh medaljah je znani orel poljskega državnega grba. Na nekaterih plaketah pa so oblikovalci posegli tudi po historičnih predstavitev modelih, kot npr. na dveh plaketah, ki pripovedujeta o tragičnem letu 1939, ko so nacistične horde vdrle v deželo. T.i. kontinuirani relief teh plaket ima sorodnike v znanih reliefih rimskega Trajanovega stebra. Sicer pa ti likovni izdelki kažejo zelo širok spekter oblikovanja, od realističnega reliefa

Medalja v spomin 100-letnice smrti Romualda Traugutta, poljskega revolucionarja in enega izmed voditeljev vstaje leta 1863

Mati partizanov do predmetno zapuščajočih reliefov, ki so posvečeni trpljenju poljskega naroda v koncentracijskih taboriščih.

Razstavo je zelo dobro dopolnila serija plakatov, ki spadajo vsebinsko v isto področje, le da jih je več posvečenih obdobju povojne socialistične izgradnje. Ti kvalitetni plakati nas bodo verjetno vzpodbudili h temeljitejšemu seznanjanju z dosežki sodobne poljske likovne umetnosti, o kateri vemo zelo malo.

Prav zanimiv je plakat, namenjen revolucionarnemu letu 1948, kjer je pohod revolucije narodov predstavljen s krščanskim simbolom angela z mečem, ki mu sledita silueti delavca in študenta. Druga revolucionarna letnica — 1905 in njena vsebina sta predstavljeni s plakatom, kjer je pohod revolucije označen z rdečo zastavo, kamor vodi prav tako obarvana tlakovana pot. Še posebej zanimivi so plakati s t.i. angažiranim sporočilom. Njihova kvaliteta nas je razveselila predvsem zato, ker je prav na področju politično angažiranih likovnih sporočil pogosto malo likovno angažiranih del.

Izrazito protivojno sporočilo nosi plakat, kjer so posledice bombardiranja označene na izviren način: v padajoči letalski bombi je vrisana silueta porušene hiše. Na strahote taborišča Auschwitz nas opozarja plakat, kjer je običajno predstavljanje internirancev zamenjal ležeči skelet, viden do pasu, medtem ko se je že kar simbolični črtasti vzorec internirančevega oblačila pomaknil v grozljivo številko štirih milijonov žrtev v zgornjem delu plakata. 9. maj, dan osvoboditve je počastil plakat, kjer je svoboda simbolizirana s cvetočim travnikom, ki ga vidimo skozi z mečem prerezano zastavo z nacističnim simbolom. Razstavo je zaključil plakat, posvečen izgradnji porušene Varšave po vojni: žerjav dviguje iluzionistično oblikovani napis Varšava ob silueti stavbe v gradnji.

Ob koncu našega zapisa, s katerim smo želeli posredovati kratko informacijo, naj poudarimo, da nas je poljska razstava seznanila z bogato preteklostjo poljskega naroda, opozorila na njegovo oblikovalsko kulturo in predvsem na še vedno oživljajočo moč poljske revolucionarne tradicije.

Slavko Rupel

Frederick W. Deakin: Mussolinijevih šeststo dni

Anglež Frederick William Deakin je maja 1943 s padalom pristal na obronkih Durmitorja sredi znamenite pete ofenzive kot član prve zavezniške misije pri glavnem štabu NOV in POJ. Junija 1943 je bil ob nemškem napadu ranjen skupaj z maršalom Titom, šef zavezniške misije Stuart pa je bil ubit. Ko se je vrnil iz Jugoslavije je Deakin delal v Kairu, potem je postal prvi sekretar britanske ambasade v osvobojenem Beogradu in nekaj časa tudi odpravnik poslov. Po končani vojni se je umaknil iz diplomatske službe, pomagal kot zgodovinar po poklicu W. Churchillu pri zbiranju gradiva za njegovo zgodovino, bil profesor na univerzi v Oxfordu in napisal je vrsto zgodovinskih del. Za svoje delo je prejel plemiški naslov. Za nas pa je pomemben, ker je nedvomno pripomogel, da je Churchill leta 1943 začel spreminjati svoj odnos do partizanov in do nove Jugoslavije in pa za to, da je resnica o novi Jugoslaviji prišla v svet. Deakin je velik prijatelj Jugoslavije in osebno maršala Tita, in je bil kot njegov gost lani na obisku v naši državi daljši čas.

Deakin je o svojih doživetjih med jugoslovanskimi partizani napisal knjigo Gora trdnjava, ki je posvečena maršalu Titu. Knjiga je izšla tudi v slovenščini. Zdaj pa je pri Državni založbi Slovenije izšla druga Deakinova knjiga *»Mussolinijevih šeststo dni«* v prevodu Jožeta Stabeja in z uvodno besedo Dušana Bibra, ki predstavlja bralcu avtorja in njegovo delo s posebnim ozirom na Jugoslavijo. V angleškem originalu to ni samostojno delo temveč je le tretji del knjige Surovo prijateljstvo, ki obravnava

zvezo Hitlerja in Mussolinija. V slovenščini pa je izšel le tretji del kot samostojna knjiga, ker obravnava najpomembnejše poglavje in morda najzanimivejše, zadnjih šeststo dni Mussolinijeve vlade v okviru njegove salojske republike, imenovane po sedežu v mestecu Salo. Zaradi zanimivosti je prav, da smo delo britanskega zgodovinarja, našega velikega prijatelja, raziskovalca in tenkočutnega stilista, dobili tudi v slovenščini.

Knjiga o Mussolinijevi republiki je knjiga o zadnjem obdobju italijanskega fašizma in njegovega duceja. Je tudi knjiga o koncu sodelovanja dveh fašistov, ki sta povzročila celemu svetu toliko gorja. Knjiga se začne s kapitulacijo Italije poleti 1943 in končuje z Mussolinijevim obešanjem aprila 1945. Avtor analizira nastanek t. i. salojske republike, začasnega, klavnega ostanka imperija na severu Italije, nemoč te umetne tvorbe in njenega voditelja ter konec republike in Mussolinija. Po svojem značaju je to zgodovina, v kateri avtor strogo razlikuje zgodovinsko dogajanje od senzacionalnih poročil. Avtor resno in kritično obravnava vsa dogajanja in gradi svoje zaključke samo na dokazilih, pa naj bodo to običajni dokumenti, tajni arhivi, ki so postali odprti šele v zadnjem času ali pa razgovori z raznimi politiki svoje in italijanske strani, ki jih je opravil avtor sam. Zato se izogiblje pre nagljenih sodb in subjektivnih, nepreverjenih ocen in ostaja vseskozi stvaren zgodovinar. Tako predstavlja njegova knjiga zgodovino zadnjega obdobja fašistične Italije in zadnjega obdobja Mussolinijeve bedne državniške vloge.

Pomen knjige je seveda vsekakor velik. Če ne bi bilo Deakina, bi marsikaj od grada, ki ga je pri pisanju avtor uporabil, ostalo neznane in neobjavljene. Zlasti velja to za italijanske dokumente. Še bolj pomembni tajni arhivi in pa razgovori Deakina s tujimi politikami, kar oboje predstavlja dragocen vir, ki ni dostopen vsakomur. Razen tega je to obdobje italijanske zgodovine kritično in nepristransko obdelano s strani angleškega zgodovinarja. Pomembna je pri tem znanstvena obsodba fašizma, zlasti še če prihaja izpodbijanje tako uglednega zgodovinarja, diplomata in borca kot je bil Deakin. Ni brez pomena, da je avtor prefinjen stilist in da je tudi zanimiv. Padec Mussolinija, njegova obsodba s strani njegovih sodelavcev, rešitev s strani Hitlerja,

bedno životarjenje, proces proti Cianu in njegovim, pa konec diktatorja, to so stvari, ki so v novi luči zgodovinarja še posebno zanimive, pa čeprav je treba opozoriti, da delo nikakor ne hlasta za senzacionalnostjo in za zanimivimi, privlačnimi detajli, temveč da je vseskozi stvarno napisana zgodovinska knjiga. Zato pa ni nič manj zanimiva in lepo berljiva. Delo zato za resnega bralca ne potrebuje nobenega priporočila, sicer pa bo koristno, da bo vsakdo prebral najprej spremno besedo Dušana Bibra, nato pa se lotil zanimive snovi. Da bo knjigo vzel v roke mu ne bo žal, saj bo obogatil svoje znanje in zvedel marsikaj novega. Zlasti če gre za bralca mladega roda, ki vojne ni doživljal.

Savo Rutar: Spomini na otroštvo

Iz otroštva živimo in vse življenje se obnašamo po njegovih navadah in zakonih, zato se vanj nenehno tudi vračamo, je zapisal v uvodni besedi pisatelj Kajetan Kovič, v uvodni besedi h knjigi SPOMINI NA OTROŠTVO, ki jo je izdala založba Mladinska knjiga. Že v vsakdanji pogovor vpletamo prve radosti in krivice, ki so se nam vtisnile v spomin, navajamo jih kot zglede in jih kličemo za pričo sedanjim dogodkom. Povsem razumljivo je, da se k temu viru svoje prve osebnosti še posebej vztrajno zatekajo pisatelji, bodisi posredno, bodisi neposredno v spominskih spisih o svoji mladosti. Tako torej začenja uvodno besedo slovenski pisatelj, v knjigi, v kateri je zbranih 67 pričevanj najrazličnejših slovenskih pisateljev o njihovi mladosti. Zastopani so slovenski klasiki kot Ivan Pregelj, Fran Milčinski, Lojz Kraigher, pa že umrli pisatelji kot npr. Juš Kozak in številni sodobniki, predstavniki sedanje generacije kot npr. Matej Bor, Anton Slodnjak, Peter Levec, Crtomir Sinkovec, Nada Gaborovič. V knjigi so s svojimi spisi predstavljeni tudi predstavniki mlajše pisateljske generacije, torej tiste, ki je najnižja mladosti. Tako najdemo med sodelavci Ervina Fritza, Francija Zagoričnika, Marta Ogna, Andreja Inkreta, Iva Svetina, kar nas pravzaprav malce prese- neča. Znano je, da šele v zrelih letih vra-

čamo v mladost in da se zato tudi pisatelji v kasnejših letih svojega življenja s svojimi deli obračajo nazaj. Vendar je uredništvo (knjigo sta uredila Kristina Brenkova in Niko Grafenauer) vzpodbudilo tudi mlade pisatelje in pesnike, da so se v knjigi, ki je namenjena predvsem mladim bralcem in morda manj odraslim, za spoznavanje osebnosti posameznih avtorjev) odzvali in v svojih prispevkih prikazali svoje doživljanje v mladosti. Po svojem značaju so ti prispevki, ki jih je toliko kot avtorjev, najrazličnejši. Nekateri so pisani v tretji osebi, nekateri so izrazito avtobiografska pričevanja, nekateri zapisi so prave literarno oblikovane črtice, drugi so preprosto napisani spomini na posamezna doživljanja v mladosti. Vse pa preveča izpovednost, iskrena izpovednost ob spominjanju na mlada leta, pa topel odnos do bližnjih, sorodnikov in mladih prijateljev in prikupna forma pripovedi. Spomini na otroštvo seveda niso kako veliko delo. So pa to knjige, drobnik a neposrednih zapisov slovenskih pisateljev o doživljanju v najnežnejših letih. Kot avtobiografska pričevanja, ki dopolnjujejo osebnost slovenskih umetnikov, pa naj bodo ta pričevanja umetniško oblikovana ali na navadnem pripovednem nivoju spominov, moramo knjigo tudi upoštevati in jo priporočiti v branje, mladim za vzgled, odraslim za spoznanje.

V oceno smo prejeli

Janez KROMAR: *Strupene rastline*. Opremil Jani Baučer. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana, 1979.

Dr. Stane MIKUŽ: *Umetnostnozgodovinska topografija grosupelske krajine*. Uvodne besede napisal dr. Marijan Zadnikar. Zbirko izdaja in zalaga Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo po programu, ki ga je odobril in sprejel izdajateljski svet zavoda. Večino fotografij je kot študent posnel dr. Damjan Prelovšek, kazalo umetnikov je sestavila prof. zgod. Nataša Stergar. Izdajo je sofinancirala Kulturna skupnost Slovenije. Ljubljana, 1979.

Spomini na otroštvo. Druga knjiga. Zbrala in uredila Kristina Brenkova in Niko Grafenauer. Ilustriral in opremil Milan Bizovičar. Opombe o pisateljih in pesnikih sestavila Danijela Sedej. Izšlo v Cicibanovi knjižnici. Grafično oblikovala Vlasta Zagorski. Založila in izdala Mladinska knjiga. Ljubljana, 1979.

Zakladi Slovenije. Knjigo so za založbo pripravili: Marjan Krušič (urednik), Cveto Jeraša (likovna ureditev in oprema), Matjaž Kmecl (besedilo), Joco Znidaršič (urednik fotografije) in Tone Pavček (glavni urednik).

S strokovnimi nasveti so pomagali: Branko Berčič, Stane Bernik, Milan Ciglar, Lavo Cermelj, Špelca Copič, Jože Duhovnik, Janez Gregori, Ivan Komelj, Janez Kos, Marko Kravos, Jurij Kunaver, Borut Loparnik, Gorazd in Marija Makarovič, Avgustin Malle, Dušan Moravec, Stane Pe-

terlin, Viktor Petkovšek, Peter Petru, Mario Plesničar, Ivan Sedej, Jože Spanring, Jože Sorn, Hanka Stular, Nace Sumi, Kazimir Tarman, Pavle Urankar in Tone Wraber; z manjšimi, čeprav bistvenimi pripombami in strokovnimi nasveti so sodelovali poleg naštetih še mnogi.

Fotografije in risbe so prispevali: Stane Belak, Jana Belle, Alojz Berlec (risbe) Viktor Berk, Igor Bervar, Vojko Bizjak, Hani Cankar, Marjan Ciglič, Franc Cimerman, Janez Černač, Virgil Dariš, Oskar Dolenc, Marko Figar, Janko Furlan, Vladimir Furlan, Jože Gal, Nenad Gattin, Sergio Gobbo, Matija Gogala, Janez Gregori, Franc Habe, Peter Habič, Srečko Habič, Lovro Hribar (zemljevid), Janez Kališnik, Mirko Kambič, Egon Kaše, Stojan Kerbler, Matjaž Kmecl, Jože Kološa, Vlasto Kopač, Jože Kovačič, Miško Kranjec, Naško Križnar, Niko Kuret, Milan Lovka, Jože Mally, Tone Marčan, Rajko Marentič, Marjan Marinšek, Ernest Mayer, Ivan Mikec, Janez Mikuž, Tone Mlakar, Dragiša Modrinjak, Drago Mohar, Carmen Narobe, Angelo Nemec, Milenko Pegan, Stane Peterlin, Viktor Petkovšek, Marjan Pfeifer, Vladimir Pfeifer, Luka Pintar, Tomaž Planina, Rafael Podobnik, Edo Primožič, Janez Pukšič, Marjan Richter, Janez Selak, Vlastja Simončič, Boris Sket, Peter Skoberne, Janez Skok, Marjan Smerke, Vinko Stergar, Peter Stiker, Drago Svoljšak, Jaroslav Šašelj, Mirko Šoštarič, Viktor Šoštarič, Jendo Stoviček, Ivan Veber, Franc Vogeltnik, Nino Vranič, Tone Wraber, Sonja Zalar, Janez Zrnec, Borut Žener in Joco Znidaršič. Knjigo je izdala in založila Cankarjeva založba. Ljubljana, 1979.